

**SAKATTA’A DHIYAANNAA UNKAAFI CAASAAHENNA
BARNOOTA AFAAN OROMOO KITAABILEE BARATAA
KUTAA 11^{FFAA} FI 12^{FFAA} BARA 2005 QOPHAA’AN KEESSATTI**

MARGAA HINKOOSAA FILAATEETIIN

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)

AFAANOROMOOFI OGBARRUU

BARSIISUGAMISAANGUUTTACHUUFQOPHAA’EE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF

FOOKILOORIIF DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO’ANNOO

AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI

YUNIVARSIITII

ADDIS ABABAA

HAGAYYA2010/2018

FINFINNEE

**SAKATTA'A DHIYAANNAA ገጽጽ CAASAA HENNAA
BARNOOTA AFAAN OROMOO KITAABILEE BARATAA
KUTAA 11^{FFAA} FI 12^{FFAA} BARA 2005 QOPHAA'AN KEESSATTI**

MARGAA HINKOOSAA FILAATEETIIN

GORSAA: AMAANU'EEL ALAMAAYYOO(PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUU GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILOORIIF DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI YUNIVARSIITII**

ADDIS ABABAA

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

Yunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaan qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa(MA) Afaan Oromoo barsiisuuf gamisaan guuttachuuf mata-duree: *“Sakatta’a Dhiyaannaa Unkaafi CaasaaHennaaBarnoota Afaan OromooKitaabilee Barataa Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005 Qophaa’an Keessatti”* jedhuun Margaa Hinkoosaatiin qophaa’e kun sadarkaa qorannoo Yunivarsiitii Addis Ababaa kan guute ta’uu nimirkaneeessina.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee ykn walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa(MA)

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa haala dhiyaannaa unkaafi caasaahennaa kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessa jiru sakatta'uun dhiyeessuudha. Galma ga'iinsa kaayyichaaf, kitaabileen barataa kunneen mala iddattoo kaayyootti gargaaramuun sakatta'amanii jiru. Odeeffannoo sakatta'a kaayyootiin argame kana yaaxinaafi yaada hayyoota caaslugaafi barruu walfakkii jiran waliin walbira qabuun bal'inaan ilaaluuf yaalameera. Ragaan argame ammoo, mala qorannoo akkamtaan qaaccessuun ibsamee jira. Ragaa kanarraas wanti hubatame haalli dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa barnoota Afaan Oromoo kitaabilee kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} walsimannaa meeshaalee sirna barnootaarratti, unkaafi caasaan waltumsee dhiyaachuurratti, bakka tokko tokkotti iftoomina qabaachuurratti, maleenya indaaktivii ykn didaaktiiviin adda bahee karaa ifa ta'een ibsamuun dhihaachuurratti gilgaalota gosoota addaa addaan tumsamee dhihaachuu akkasumas, walitti fufiinsaafi dagaagina qabaachuu dhabuutu akka hanqinaatti mul'ata. Kanarraa kan ka'e, haalli dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa kitaabilee kanneen keessatti argamu, hubannaa barattootaa cimsuufis ta'e, barsiisota haala gaariifi dammaqinaan karaa hirmaachisuu danada'uun kan dhiyaate waan hintaaneef hanga kitaabni kun fooyya'utti barsiisonni kitaabilee wabii adda addaatti gargaaramuun meeshaalee sirna barnootaa walsimsiisuun qabiyyicha dhiyeessuun, caasaa hennaa unkaan deeggaruun akkasumas, tooftaalee gilgaalotamadaallii gosa adda addaa dhiyeessutti fayyadamuun barsiisuufi malaindaaktiivii ykn didaaktiiviin karaa ifa ta'een gosa hennaa hunda barsiisuunykn dhiyeessuun, haalli dhiyeenya gosoota hennaas boqonnaarraa boqonnaatti kana malees, kutaarraa kutaatti yoo cehu walitti fufiinsaafi dagaagina akka qabaatuuf dabalataanis, haala dhiyeenya akaakuuwwan hennaa ibsuudhaaf iddoo tokko tokkotti hanqina iftoominaa jiru yaadolee hayyoota caasluga Afaan Oromoon tumsuun iftoomina akka qabaatu gochuuf qabxiilee kanneen xiyyeeffannaa keessa gaalchuun tooftaalee barsiisuu adda addaa uumanii barsiisuu akka qaban bu'aa qorannoo kanaarraa ka'anii eeruun nidanda'ama.

Galata

Hundumaa dura Waaqayyo isa nauumeefi najiraachisee, nagaafi gahumsa kana naaf kennee sadarkaa kanaan nagaheef galata daangaa hinqabnen dhiyeessaaf.

Itti aansuudhaan dirqama jaalalaa ogummichaaf qabaniin daran quuqamuun gama hundaan nuffii tokko malee, yeroo isaanii aarsaa gochuun obsaafi haamilee hawwachiisaa ta'een gorsa ogummaa gabbataafi quubsaa ta'e naaf kennuun jalqabaa hanga dhumaatti nacinaa dhaabbatanii milkaa'ina qorannoo kanaatiif gumaacha olaanaa kan naaf taasisan gorsaakoo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoof galataafi dinqisiifannaa onneerraa madden dhiyeessa.

Kanatti aansuun, milkaa'ina qorannoo kanaatiif qofa osoo hintaane, injifannoodhaan achii as dhufa sadarkaa barnootaa kanaaf akkan ga'u yaada, qabeenyaafi yeroosaanii osoo naaf hinwaakkatiin onneefi haamilee guutuudhaan natumsaa kan turan haadha warraakoo B/stuu Maartaa Baayyuu, abbaakoo B/saa Hinkoosaa Filaatee, haadhakoo Aadde Muluu Asfaawu, akkasumas, obbolootakoofi soddootan koo hunda galanniifi kabajni ani isaaniif qabu daangaa kan hinqabne ta'uun ibsa.

Dhumarratti, M/B/Hindee sad.2^{ffaa}fi Qophaa'insaa irraa hoggantoota, barsiisotaafi hojjetoota deeggarsaa kana malees, M/B/J/Taaddasaa Birruu sad. 1^{ffaa} Magaalaa Finfinneerraa hiriyyootan koo nawaliin barsiisaniifi hoggantoota mana barumsichaa gumaacha meeshaalee adda addaa kana malees, gorsaafi odeeffannoo gara garaa naaf kennuun kan natumsaa turan mara kabajniifi dinqisiifannaan ani isaaniif qabu daran ol'aanaadha.

Hiika Jechoota

Ammee Baaqqee/Simple Present....gocha ammaa raawwatamaa jiru ykn yeroo mara dhugaa ta'e agarsiisuuf kan gargaarudha.

Amsiqaa/Present Continuous.....gochaa yeroo ammaa kanatti itti fufinsaan raawwatamaa jiruufi raawwatamee kan hinxumuramne ta'uu agarsiisa.

Duranaa/Future Tense.....gochaa gara fuulduraatti raawwatamu kan agarsiisudha.

Hennaa/Tense.....yeroo raawwii gochaan tokko itti raawwatamu yookiin raawwataman kan agarsiisudha.

Murannaa/Definite Future.....gochaa gara fuul-duraa raawwatamuunsaa hinoolle garuu yeroon itti raawwatamu kan hinbeekamne ta'uu agarsiisa.

Murannaalaa/Indefinite Future.....gochaa gara fuulduraa raawwatamuufi raawwatamuu dhiisuu danda'u kan agarsiisudha.

Qaatee Baaqqee/Simple Past.....gochaa yeroo darbe keessa raawwate kan agarsiisudha.

Raaw.Ammeennaa/Present Perfect..gochaa yeroo darbe eegalee garuu yeroo ammaa waliin Walitti hidhatee jiru ta'uu kan agarsiisudha.

Raaw. Dabrennaa/Past Perfect.....gochaa yeroo darbe keessa gocha biraa dursee raawwatamaa ture agarsiisuuf kan gargaarudha.

Tarsiqaa/Past Continuous.....gochaa yeroo darbe keessa itti fufinsaan raawwachaa ture agarsiisuuf kan tajaajiludha.

Ciicata/input.....waan tokko barachuuf beekumsa duraan qabnu agarsiisa.

Baafata

QabiyyeeFuula

Axereeraa	i
Galata.....	ii
Hiika Jechoota.....	iii
Baafata.....	iv
Baafata Gabateewwanii	vii
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1 Ariirrata	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa	4
1.3 Kaayyoo Qorannichaa	7
1.3.1 Kaayyoo Gooroo	7
1.3.2 Kaayyoo Gooree	7
1.4 Faayidaa Qorannichaa	7
1.5 Daangaa Qorannichaa	8
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	8
1.7 Qindoomina Qorannichaa	9
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	10
2.1 Yaadrimee Henna	10
2.1.1 Gosoota Henna/Kinds of Tense	11
2.2 Tooftaa Hennaan Kitaaba Barataa Keessatti Dhiyaachuun Ittiin Shaakalamuu Qabu.....	31
2.3 Haalota Dhiheenya Seerluga Barsiisuu/Approaches To Teaching Grammar	31
2.4 Meeshaalee Sirna Barnoota Afaanii	37

2.4.1 Walitti Dhufeenya Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa	40
2.5 Gilgaalota Madaallii	41
2.5.1 Amaloota Gilgaala Gaarii	41
2.5.2 Akaakuu Gilgaalotaa	42
2.6 Iftoomina Qabaachuu Ilaalchisee	43
2.7 Walitti Fufinsa Qabiyyee/Continuity	43
2.8 Dagaagina Qabiyyee	43
2.9 Barbaachisummaa Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee.....	44
2.10 Sakatta’a Barruu Walfakkii	44
Boqonnaa Sadii : Mala Qorannoo.....	48
3.1 Saxaxa Qorannichaa.....	48
3.2 Madda Ragaalee	48
3.3 Mala Iddatteessuu.....	49
3.4 Mala Filannoo Iddattoo	49
3.4.1 Kitaaba Barataafi Kutaa.....	49
3.4.2 Barsiisota	50
3.5 Meeshaalee Funaansa Ragaalee	50
3.5.1 Sakatta’a	50
3.5.2 Afgaaffii Barsiisotaa.....	51
3.6 Deemsa Qorannichaa.....	51
3.7 Malleen Qaaccessa Ragaalee	52
Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee	53
4.1 Duubee Ragaa Kennitootaa.....	53
4.2 Qaaccessa Sakatta’a Meeshaalee Adda Addaarraa Argamanii	53

4.2.1 Qaaccessa Sakatta’a Walsimannaa Qabiyyee Henna Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa kutaa 11 ^{ffaa} fi 12 ^{ffaa} Keessatti	53
4.2.2 Haala Dhiyaannaa Unkaa Henna Ilaalchisee	56
4.2.3 Iftoomina Qabaachuu Gosoota Henna Ilaalchisee.....	60
4.2.4 Mala Didaaktiivii ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu Gosaata Henna Ilaalchisee	64
4.2.5 Tooftaaleen Gilgaalota Madaallii Gosoota Henna Maalfaa Akka Ta’an Addaan Baasuu	67
4.2.6 Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee Henna Ilaalchisee	69
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Gudunfaafi Yaboo.....	75
5.1 Cuunfaa	75
5.2 Gudunfaa	76
5.3 Yaboo	79
Wabii/References.....	82
Dabalee A	85
Dabalee B	86
Dabalee C	87
Dabalee D	88
Dabalee E	89
Dabalee F	91
Dabalee G	92
Dabalee H	93

Baafata Gabateewwanii

GabateeFuula

Gabatee(1) Cuunfaa Sakatta’a Kitaabilee Wabii Adda Addaarraa Gosoota Henna Hunda Tokko

Kan Biroorraa Addaan Baasanii Ibsuuf Unkaa/Form Hennaalee Adda Bahan ...30

Gabatee(2) Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Henna Silabsii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha

Barsiisaa Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Keessatti54

Gabatee (3) Xiinxala Haala Qophii Unkaa Henna Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha

Barsiisaa A/Oromoo (Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa}) Keessatti56

Gabatee (4) Xiinxala Haala Qophii Maleenya Didaaktiivii Ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu

Akaakuuwwan Henna Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo Kutaa 12^{ffaa}
.....64

Gabatee (5) Xiinxala Haala Qophii Gilgaalota Henna Kitaaba Barataa A/Oromoo Sakatta’uun

Dhiyaate: Kitaaba Barataa A/Oromoo Kutaa 12^{ffaa} keessatti.....67

Gabatee (6) Bu’aa Sakatta’insa Kitaabaa Irratti Walitti Fufinsa Qabiyyee Henna Ilaalchisee

Kitaaba Barataa A/Oromoo Boqonnaa Gara Boqonnaatti Jiru. Kutaa 11^{ffaa} 70

Boqonnaa Tokko: Seensa

Gabaasa qorannoo kana keessatti kutaalee gurguddoo shanan jiran keessaa seensi isa tokko yoo ta'u kunis, kutaalee xixiqqaa kanneen akka: ariirrata, ka'umsa, kaayyoo[gooroofi gooree], faayidaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qoranichaa qaba.

1.1 Ariirrata

Barnootni afaanii dandeettiiwwan afaanii[dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu], caasluga, ogbarruu barreeffamaafi ogbarruu afaanii akkasumas, dubbisa adda addaa waliin qindeessuun kan sadarkaa dandeettii barattootaa bu'uureffatee dhiyaatu ta'uun beekamaadha. Haaluma kanaan kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaas} qabiyyeewwan kanneen bifa adda addaan of keessatti hammatanii dhiyaataniiru. Qorannoon kun ammoo, caasluga keessaa hennaarrattin xiyyeeffachuun kan dhiyaate yoo ta'u, afaanotni ilmaan namootaa hundi ammoo caasluga ruqoolee adda addaa[sagalee, xinsaga xinjecha, xinhimaafi xinhiika] ofkeessatti qabaachuun akka dhiyaatan O' Grady, W.(1989:5) "*All human languages have a grammars consisting of the components phonetics, phonology, morphology, syntax and semantics,*" jechuun ibsa.

Seerluga afaanii barsiisuun ammoo xiyyeeffannaa argatee barsiifamuu kan inni eegale walakkeessa jaarraa 19^{ffaa}(1940) keessa akka ta'e beektotni niibsu. Yeroo afaan mala jijjiirraa seerlugaa (Grammar translation method) barsiifamaa turetti, kan jalqaba dhihaatee gadi fageenyaan xiinxalamuu eegale seerluga afaaniiti. Yeroo sana seerlugni kan barsiifamu dura seera afaanii tarressanii barreessuun seerichatti dhimma bahuun gilgaalota jijjiiruun akka shaakalan taasifamaa ture,(Richards and Rodgers, 2001).

Seerlugni jijjiirraa kun naannoo walakkeessa jaarraa 19^{ffaa}(bara 1970-an) keessa tooftaalee afaan barsiisuu adda addaatiin bakka buusuuf yaalameera. Akka yaada hayyoota mala kana mormuun ka'aniitti seera afaanii (seerluga) waliigaltee keessaa barachuutu barbaachisa kan jedhu ture. Kunis ta'ee garuu hanga har'aatti seerlugni jijjiirraa kunkan tajaajilaa jiru ta'uusaa Richards and Rodgers, (2001:4) yoo ibsan "*The grammar translation method is still widely practiced,*" jedhu.

Yaadolee adda addaa mala afaan barsiisuurraa dhiyaate kanaan gudunfaan afaan barsiisuudhaaf mala isa kanatu caalaatti filatamaadha jedhamee dhiyaate hinjiru. Kanaafuu, namni barsiisa irratti bobba'ee jiru tokko malawwan barsiisuu garaagaraa akkaataa barbaachisummaa isaatti fayyadamuun murteessaa akka ta'e beektonni ni ibsu. Kunis, barattoota kan giddugaleeffateefi itti fayyadama afaaniif bakka guddaa kan kennu ta'uu qaba, (Richards and Renandya, 2001).

Kaayyoon waraqaa qorannoo kanaas qabiyyeewwan barnoota afaanii keessatti haala dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessa jiran sakatta'uu ta'ee:Walsimannaan qabiyyee hennaa silabasii, Kitaaba barataa Afaan Oromoofi qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo akkasumas, haalli qophii unka/form hennaa akkamiin akka qindaa'e, iftoomina qabaachuu gosoota hennaafi dhamjechootasaanii, mala didaaktiivii ykn indaaktiiviin dhiyaachuu gosoota hennaa addaan baasuu, tooftaalee gilgaalota madaalliigosa akkamiitti akka gargaarame kana malees,walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuu akaakuuwwan hennaakutaalee kanneen keessatti: boqonnaarraa boqonnaatti aks, kutaa 11^{ffaa} gara kutaa 12^{ffaatti} yoo cehu maal akka fakkatu sakatta'uun ibsuudhaafi.

Gosootni hennaa akka qabiyyee tokkootti barnoota afaanii keessatti yommuu dhiyaatan silabasii, Kitaaba barataa Afaan Oromoofi Qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo keessatti walsimannaa karaa qabuun dhiyaachuun barsiisaan daangaafi fuulcha dhiyaate sanaan hogganamuun kaayyoo barnootaa barbaadame sana galma eeggamuun gahuun barattoonni waan isaan hubachuu qaban akka hubataniif gumaacha guddaa qaba.Tsiggee(2009), Dublin and olishtain(1986) wabeeffachuun meeshaaleen sirna barnoota walsimatani deemu akka qaban yoo ibsiteetti, Kitaabni barnootaa kan qophaa'uu qabu silabasii barnootaa bu'uura godhachuun akka ta'edha. Kitaabni barnootaa yommuu qophaa'u kaayyoo, qabiyyee, gochaawwan baruufi barsiisuu, madaallii, wayitii barnootaafi meeshaalee deeggarsa barnootaa bifa walsimannaa qabaniin qophaa'uu akka qaban ibsiteetti.

Kana malees, gosoonni hennaayommuu dhiyaatan caasaan qofa osoo hintaane unkaan tumsuun murteessaadha. Kun ammoo hennaan seera mataasaa danda'e qabaatee dhiyaachuun b/ttoonni shaakala gilgaala garagaraa yoo taasisaan gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasanii akka caasessuu danda'aniif gumaacha olaanaa taasisa.Kitaabilee barataa kanneen keessatti haala kanaan dhiyaachuu baatus Abarraafi kaawwan (1995), Beekamaa (1996), unkaa waliin tumsuun dhiyeessuu baatanis, gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasanii hubachuuf tajaajila

tokko tokkoon latiilee qaban addaan baasanii kan kaa'an Mitikkuufi Tashoomaa (1992), Filee(2017) fa'i. kun ammoo, caasaa himoota hennaa ijaaruun qofa gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasnee kaa'uun gahaa akka hintaaneefi seerri ittiin unkaan gosoota hennaa hunda gargar baasnee kaa'uuf taa'e akka jiru namatti agrsiisa. Barbaachisummaa seerri/qajeelfamni afaanii qabu ilaalchisee O' Grady, W.(1989:6) *"peoples must be taught the grammatical rules of their language," jedha. Akkasumas, "Grammatical rules are supposed to be 'logical'," jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti nammoonni seera seerluga afaan isaanii barachuu akka qabaniifi kun ammoo sababawaa ta'uutu ibasame. Hubannoo seera afaanii qabaachuun murteessaa akka ta'e hiikkaan maalummaa caaslugaatiif kennamee jirus nimul'isa. "Grammar is the system of elements and rules needed to form and interpret sentences," jedha, (O' Grady, 1989). Akkasumas, "The term grammar refers to the study of elements[phonology, morphology, syntax, and semantics] and rules inherent in a language," jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti caaslugni tooftaa/karaa ittiin ruqooleefi seerotni himoota ijaaraniifi hiika itti kennan agrsiisuuf afaan keessatti kan dhiyaatan ta'uu addeessa. Ibsa kanarraa ammoo qabxiilee ijoo lama kan argannu yoo ta'u, kunneenis: ruqoota/miseensota/elements kan jedhuufi seerota/rules kan jedhudha. Ruqooleen kunneen caasaalee adda addaa walitti dhufuun hima ijaaruuf gargaaran kan agarsiisan yoo ta'u, seeronni kunneen ammoo akkaataa ittiin ruqooleen kunneen walitti dhufuun himoota addaddaa ijaaran tartiiba mataasaa kan qabu ta'uu agarsiisuudhaaf kan taa'e ta'uu hubanna.*

Kitaabileen wabii seerluga A/Oromoo Abarraafi kaawwan(1995), Beekamaa(1996) akkasumas, unkaaleesaanii adda baasuun kaa'uu baatanis tajaajila latiileen akaakuuwwan hennaa addaan baasanii ibsuuf qaban kan kaa'an Mitikkuufi Tashoomaa(1992), Geetaachoo(2009) kana malees, kitaabileen Afaan Ingiliffaan qophaa'anii jiranis[guutummaatti karaa jechuun danda'amuun] gosoota hennaa hunda caasaafi unkaan tumsuun dhiyeessuunisaanii yaada kana nicimsa.

Kana malees, akaakuuwwan hennaa hunda karaa iftoomina qabaniin dhiyeessuun, maleenya dhiyeenyaa didaaktiivii ykn indaaktiiviin karaa hubatamuu danda'uun dhiyeessuun, gosoota hennaa hunda tooftaalee madaallii gosa addaddaatti gargaaramuun fedhii barattootaa karaa kakaasuu danda'uufi hubannaasaanii cimsuun qindeessuun akkasumas, akaakuuwwan hennaa dhiyaatan walitti fufinsaafi dagaagina kutaa murtaawaa keessatti boqonnaa boqonnaattis ta'u, kutaarraa gara kutaattiyoo cehan walsimannaa karaa qabaniin diriirsuun murteessaa ta'us

hanqinoonni gama kanaan mul'atanis salphaa miti. Dirribaa(1998), Dasee(1988) wabeeffachuun kitaabni barnoota afaanii hanqina qabaachuun isaa akka hinoolleefi hanqinoonni jiran ammoo yeroodhaa gara yerootti sakatta'amanii ilaalamuun fooyya'uu akka qaban ibseera. Kanaafuu, kitaabilee barnoota afaanii yeroo addaddaa qophaa'an ija ogummaatiin ilaalanii madaaluufi fooyyessuun murteessaadha. Kanarraa ka'uun qorannoon kun haalli dhiyaannaa unkaafi caasaa himoota hennaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} B.2005 qophaa'an keessatti maal akka fakkaatu sakatta'ee ibsuun dhiyeessuurratti xiyyeeffata .

Walumaagala, qorataan qorannoo kana keessatti sakatta'a kitaabilee kanneen bu'uureffachuun qorannoo kana wayita gaggeessetti kitaabilee kanneen keessatti gosootni hennaa dhiyaatan martisaanii himootnihennaa caasaan qofa ijaaraman malee himoota hennaa unkaan deeggaramaniifi tokko tokkoon tajaajile latiilee hennaa gosa tokkoo isa kan biroorraa addaan baasanii karaa ibsuu danda'aniin kan hintumsamne ta'uun, qindoominni walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa, iftoomina dhabuun moggaasa gooroowwan hennaafi haala tajaajila latiilee, maleenya dhiyeenya jiran keessaa tokko adda baasuun sirnaan dhiyeessuu dhabuun, tooftaalee gilgaalota madaallii adda addaa fedha barachuu barattootaa cimsuu danda'anitti fayyadamuu dhabuun, akkasumas, walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee gosoota hennaa boqonnaa boqonnaatti darbees, kutaa gara kutaatti jiru hanqina qabaachuun bu'uuruma qabxiilee ka'umsaa kanneeniin adda bahan sakatta'a barruufi barruu walfakkii jiran waliin qindeessuun haala barbaachisummaa isaaniin boqonnaa boqonnaa dhiyaachuu qaban jalatti eeramuun dhiyaataniiru.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Mata dureen qorannoo kanaa **“Sakatta’a Dhiyaannaa Unkaafi CaasaaHennaa KitaabileeBarataa BarnootaAfaan Oromoo Kutaa 11^{ffaa}fi12^{ffaa} Bara 2005 Qophaa’an Keessatti”** kan jedhudha. Hennaaan caasluga afaanii keessaa isa tokko ta'ee akkuma barnoota afaanii kanneen biroo [dandeettiwwan afaanii,ogbarruu barreeffamaafi ogbarruu afaanii, caaslugootafi dubbisa adda addaa] kitaabilee kanneen keessatti akka qabiyyee tokkootti hammatamee kan jiru yoo ta'u kunis, “Yerootti gochaan tokko raawwatame agarsiisuuf kan gargaarudha,”(Geetaachoo, 2009:86).

“The tenses of averb are the forms that help to show time,” jedha (Jira,2017:92).Akka yaada hayyuu kanaatti gochimni hennaawwanii unkaalee yeroo raawwii gochaa agarsiisuuf kan gargaaran ta’uu mul’isa. Kun ammoo, yeroo raawwii gochaa tokkoo addaan baasnee beekuuf murteessaan gochima ta’uu agarsiisa. Keessumaa hennaa barsiisuuf tartiiba gochaaleen yeroo itti raawwatamaniin addaan baasnee kaa’uuf murteessaan gochimoota gosoota hennaalee kanneen keessatti latiilee addaddaa fufachuun argamaniiti.

Haala kanaan ammoo, hennaa barachuun faayidaan isaa waa’ee tartiiba gochaaleen yeroo itti raawwatamaniin addaan baasanii kaa’uuf qofa osoo hintaane kallattiidhaan ta’uu baatus, waa’ee gochimootaa[gochima muummeefi gochima tumsii] akkasumas, waa’ee latiilee keessumaa latiilee hortee hundee gochimoota adda addaarratti fufamanii jirani[yeroo, saala, ramaddii, baay’inaafi kkf biroo] gosoota himaa[hima baaqqee, hima dachaa, hima xaxamaa kana malees, karaa birootiin waa’ee cicoo] barsiisuufillee gahee guddaa qaba.Bu’uura yaada kanaan hennaa barsiisuun dandeettii caaslugaa barattootni qaban gabbisuu keessatti gahee guddaakan qabu ta’uu argina. Keessumaa tartiiba gochaalee raawwatamanii yeroon addaan baasanii kaa’uurratti seera mataasaa danda’e kan qabu ta’uusaa hubanna.Kana qofa osoo hintaane qabiyyeewwan caaslugaa Kitaaba Barataa Afaan Oromoo kutaalee kanneen keessatti dhiyaatanii jiran keessaa haala qabatamaa jiruun yoo ilaallu isa guggaafi bal’inaan caaseffamedha jechuun nidanda’ama.

Kun ta’ee garuu, akkaataan dhiyyeenya isaa haala qabatamaa yaada hayyoota jiraniin yoo ilaalamu hanqinoota mataasaa kan qabu ta’uutu mul’ata. Hanqinootni kunneenis gosoonni hennaa dhiyaatan meeshaalee sirna barnootaakeessatti karaa walsimannaa hinqabneen dhiyaachuun, caasaalee tokko tokkoo gosoota hennaa keessatti tajaajilli dhamjechootaa adda adda bahee karaa iftoomina qabuun ibsamuu dhabuufi unkaan deeggaramuu dhabuurraan kan ka’e, fakkeenya barattootni hennaa gosa tokkoo ibsuuf kennan isa kan biroo ibsuufi barsiisonnis wayita qormaata qopheessan sababa iftoomina dhabuu haala dhiyyeenya gosoota hennaarraa kan ka’e iddoo tokko tokkotti yaadaan garagar ta’uun, akka qabiyyee tokkootti boqonnaatii boqannaatti akkasumas, kutaatii kutaatti yoo cehu ammoo hubannoo jiru cimsuuf walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuurratti, gosootni hennaa hedduun karaa mala didaaktiivii ykn indaaktiivii ta’uun isaanii adda hinbaaneen bakka tokkotti walitti qabamanii dhiyaachuun [keessumaa kutaa 12^{ffaa} keessatti] Kana malees, tajaajila hennaawwanii waldabarsuun fakkeenya hennaa qatees baaqqee ibsu akka raawwima ammeennaa ibsuutti ijaaruun kana malees,

moggaasa maqaa hennaa tokkoo bakka lamatti gargaaramuun/moggaasa maqaa waliigalaa dhabuurraan kan ka'e[hennaa ammaafi hennaa darbe] iftoomina dhabuun rakkoolee mul'atan ta'uu qoratchi muuxannoo barsiisummaan kutaalee kanneen irratti bobba'uun barsiisaa turerraa argachuu danda'eera.

Kallattii kanaan immoo, mata-duree kana ilaalchisee Afaan Oromoonis ta'u Afaan Ingiliffaan qorannaan hanga ammaa gaggeeffame kan hinjiraanne ta'uu qorataan kun sakatta'a gaggeesseen mirkaneesseera. Mata-duree kanarratti qorannoon hanga ammaa gaggeeffame dhibuun isaammoo qorataan qorannoo mata-duree kanarratti akka gaggeessuuf isa kakaaseera. Gama birootiin, mata-dureen kun qorannoo kan barbaadu ta'uusaa agarsiisuuf yookaan qorattoota kan biroof karaa saaquuf qorannoo yaadamedha.

Qorannoo kana keessatti, qopheessitoonni kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoohennaa yoo qopheessan meeshaalee sirna barnootaa keessatti karaa walsimannaa qabaniin dhiyeessumoo karaa garaagara ta'een dhiyeessu?Unkaafi caasaa hennaa walbira qabuun akka waltumsanitti qopheessumoo caasaa isaa qofaan dhiyeessu?Akaakuuwwan hennaa dhiyaatan hangam iftoomina qabu?Akaakuuwwan hennaa yoo dhiyaatan mala didaaktiiviimoo indaaktiiviin dhiyaatan?Tooftaalee gilgaalota madaallii akkamiitti gargaaraman? Haalli dhiyeenya gosoota hennaalee boqonnaatii boqonnaatti aks, kutaatii kutaatti yoo cehu walitti fiifiinsaafi dagaagina qabaachuunkan hubannaa barattootaa cimsaa deemudhaa?Kanjedhu adda baasanii sakatta'uun barbaachisaa waan taheef mata-duree kun filatame.

Qoraannoon kun gaaffilee armaan gadii deebisa

1. Walsimannaan qabiyyee hennaa silabasii, kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo keessatti akkamiin qindaa'e?
2. Haalli qophii unka/form hennaa maal fakkaata?
3. Caasaalee hennaa dhiyaatan keessatti gosootni hennaa ibsaman hangam iftoomina qabu?
4. Kitaabilee filataman keessatti hennaan mala didaaktiiviimoo indaaktiiviin dhiyaate?
5. Tooftaaleen gilgaalota madaallii akaakuuwwan hennaa maal faati?
6. Walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee hennaa boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaatii gara kutaatti yoo cehu maal fakkaata?

1.3Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1Kaayyoo Gooroo

Unkaafi caasaa himoota hennaa barnoota Afaan Oromoo kitaabileebarataa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005 Qophaa'an keessa jiran sakatta'uun ibsuu.

1.3.2Kaayyoo Gooree

- Haalli qophii walsimannaa qabiyyee hennaa silabasii, kitaaba barataafi qajeelcha barssiisaa Afaan Oromoo keessatti maal akka fakkaatu gargar baasuun ibsuu.
- Haalli qophii unka/form hennaa maal akka fakkaatu addaan baasuun kaa'uu.
- Caasaalee hennaa dhiyaatan keessatti akaakuuwwanjiran hangam iftoomina akka qaban addaan baasuun ibsa itti kennuu.
- Kitaabilee filataman kanneen keessatti hennaan mala didaaktiivii ykn indaaktiiviin kan dhiyaate ta'uu addaan baasuun ibsuu.
- Tooftaaleen gilgaalota madaalliihennaamaalfaa akka ta'an addaan baasuun kaa'uu.
- Walitti fufinsiifi dagaaginni gosoota hennaa boqonnaatii boqonnaatti akkasumas, kutaatii gara kutaatti yoo cehu maal akka fakkaatu addaan baasuunibsuuf.

1.4 Faayidaa Qorannichaa

Bu'aan qorannoo kanaa faayidaalee armaan gadiitiif gumaachuu nidanda'a:

- Caaseffamni gosoota hennaa boqonnaatii boqonnaatti, kutaatii kutaatti yoo cehu silabasii, kitaaba barataafi qajeelcha barsiisa Afaan Oromoo keessatti walsimannaaqabaachuu akka qabu,hennaan akka caasluga tokkootti yommuu dhiyaatu caasaan qofa osoo hintaane unkaan deeggaramuu akka qabu, walitti fufiinsaafi dagaagina qabaachuu akka qabu, iftoomina qabaachuu akka qabu, mala sirrii didaaktiivii ykn indaaktiivii hordofuun akka qopheessuu qaban, tootaalee gilgaalota madaallii fedhii barattootaa kakaasaniifi hubannoosaanii cimsuu danda'anitti akka fayyadaman qopheessitoota kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoof hubannoo kennuu nidanda'a.
- Qorattoota mata-duree kanaan walfakkaatu irratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka'umsa tahee tajaajiluu nidanda'a.
- Hayyoota afaanii gara fuula-duraatti kitaabilee wabii adda addaa qopheessaniif ciicata/input/tahuun caasluga keessatti tajaajiluu nidanda'a.

- Firiin argannoo qorannoo kanaa Yuunivarsiitii Finfinneefi Giddu-gala Aadaa Oromoo Magaalaa Finfinnee keessa taa'uun qaama barbaaduufhaalli ittiin hennaan dhiyaachuu qabu kun akka qaama caasluga tokkootti madda ragaa ta'ee tajaajiluu nidanda'a.

1.5Daangaa Qorannichaa

Qorannoo kanaan waa'eehennaa kitaabilee barnoota A/Oromoo hunda keessa jiran sakatta'uun yeroofi baasii guddaa gaafata. Kanaafuu, qorataan qorannoo isaa kana milkeessuuf kitaabilee barnoota A/Oromoo jiran keessaa, kan kutaa 11fi 12qofa fudhaachuun haala dhiyaannaa unkaaficaasaahimoota hennaa keessatti: haalli qophii walsimannaa qabiyyee hennaa silabasii, kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessattimaal akka fakkaatu, unkaan hennaa akkamiin akka qindaa'e, gosootnihennaa dhiyaatan hangam iftoomina akka qaban, mala didaaktiiviimoo indaaktiiviin akka dhiyaatan, tooftaaleen gilgaalota madaallii gosoota hennaa maalfaa akka ta'an, kana malees boqonnaatii boqonnaattiifi kutaatii kutaatti yoo cehan haalli walitti fufiinsaafi dagaaginaa maal akka fakkaatantuqorannoo kana keessatti ilaalama. Ulaagaan kitaabileen A/Oromoo kunneen, qabxiilee kanneen gosoota isaaniin qabaachuufi qabaachuu dhabuusaanii addaan baasuuf ittiin filatamanis mala kaayyeffataan yoo ta'u kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uuf kitaabilee barataa hennaa of keessaa qabantu filatame.

1.6Hanqina Qorannichaa

Waraqaa qorannoo kana keessatti "Unkaafi CaasaaHennaa Kitaabilee Barnoota A/Oromoo kutaa 11fi 12^{tu} Sakatta'ame." Hojii qorannoo kanaa keessatti rakkoo guddaa kan ture qorataan qorannoo isaa ragaalee adda addaatiin deeggaree dhiheessuuf hanqinni kitaabilee wabiifi barruu walfakkii jiraachuu isaaniiti. Kun ammoo, waa'ee hennaa ilaalchisee A/Ingiliffaan kan qophaa'an kitaabileen hedduun yoo jiraatanillee A/Oromoon qophaa'anii gabaarra kan jiran hanga qorataan sakatta'etti kan caasaa hennaa of keessaa qabanmuraasa. Kun ammoo, qorataan kitaabilee wabii gahaa tahaniifi barruu walfakkii toora kanaan akka hinarganneef danqaa ta'eera. Rakkoo isa mudate kana furuuf ammoo kitaabilee A/Oromoo hennaa of keessaa qabaniifi barruulee walfakkii qorannoo kanaan hanga tokko walitti dhiyeenya qaban gara garaatti fayyadamuun rakkoo mudate kana maqsuun qorannoo isaagaggeessuu danda'eera. Kana malees, haala caaseffamasaaniirraatti kan A/Ingiliziirraa addummaa qabaatus, bakka barbaachisaa ta'ee argameefi yaadaan waltumsuu danda'anitti walitti fiduun ibsuuf yaalameera.

1.7 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaawwan gurguddoo shanitti qoodameera. Boqonnaan tokko seensa yoo ta'u; kunis:[ariirrata, ka'umsa, kaayyoo[gooroofi gooree], faayidaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qorannichaa] fa'i. Boqonnaan lama sakatta'a barruu yoo ta'u; kun immoo, barruulee yaaxinaafi barruulee walfakkii mata-duree qorannoo gaggeeffamu kanaaf tumsuu danada'u jedhamee yaadame of keessaa qaba. Boqonnaa sadaffaan mala qorannoo yoo ta'u; qaamolee akka (saxaxa qorannichaa, madda odeeffannoo, mala filannoo iddattoo, meeshaalee funaansa ragaa, adeemsa ragaa walitti qabuufi mala qaaccessa ragaalee) of jalaa qaba. Boqonnaan arfaffaan qaaccessaafi ibsa ragaaleeti. Kutaa kana keessatti ragaalee sakatta'a kitaabaafi afgaaffii barsiisotarraa funaanamantuqaacceffame. Boqonnaa shanaffaan cuunfaa, goolabaafi yaboodha. Mata-duree kana jalatti xiinxalaafi qaaccessa ragaaleerraa argannoowwan argaman duraa duubaan erga dhiyaatanii booda, argannoowwan kanneen irratti hundaa'uun qoratichi hanqinoota jiran furuuf wantoota furmaata jedhee yaade kutaa kana keessatti bifa yaboon dhiyeesseera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Qorataan mata-duree qorannichaa bu'uureffachuun boqonnaa kana kutaalee xixiqqaa jahatti qoqqoodeera. Isaanis: Yaadrimee hennaafi gosoota hennaa caasaafi unkaasaanii waliin, tooftaa dhiyeenyaa, walsimannaa hennaa meeshaalee sirna barnootaa keessatti, iftoomina qabaachuu qabiyyeewwan hennaa, mala didaaktiivii ykn indaaktiiviin dhiyaachuu gosoota hennaa, tooftaalee gilgaalota madaalliifi haala dhiyaannaa walitti fufinsaafi dagaagina hennaati. Qabxiileen kunneen jahan tooftaalee hennaan kitaabilee barataa kanneen keessatti ittiin dhiyaachuu qabaniif tumsa olaanaa kan taasisan yommuu ta'u, qorataan yaadrimeewwan mata-duree kanaan walqabatan barruu walfakkii jiran waliin walbira qabuun haala itti aanee jiruun waan sakatta'e akkaataa ittiin hubate waliin ibsuun qindeessee dhiyeesseera. Qabxiilee kanneen of keessatti hammachuun gosoota hennaa ammoo kitaaba barattootaa keessattillee sirnaafi ofeeggannoon yoo dhiyaatan fedhii barattootaa kakaasuuf qofa osoo hintaane hubannoosaanii cimsuuffillee gahee oolaanaa qabaachuu namatti agarsiisa.

2.1 Yaadrimee Hennaa

Hennaan caasluga afaanii keessaa isa tokko yommuu tahu maalummaa isaa ilaalchisee moggaasa maqaa gara garaa kennuurratti adda addummaan kan jiru yoo ta'ellee yaadrimee isaarraa eegaluun hayyoota afaanii gara garaan hiikkaan addaddaa itti kennameera.

“Yeroo jechuun wayitii gochi tokko yookiin waa tokko itti raawwatamu, raawwatamaa jiru, raawwatame, raawwatamee tureefi raawwatamuu qabu nutti hima,” jedha (Beekamaa, 1996:179).

“Yeroo jechuun gocha kanaan dura raawwatamee ture, amma raawwatamaa jiruufi gara fuula duraatti raawwatamuuf adeemu kan ibsudha,” jechuun ibsee jira (Filee, 2015:180).

“Ennaan seerluga afaanii keessatti gosa tokko ta'ee kan yeroo gochi tokko itti raawwatame ykn raawwatamu agarsiisudha. Afaan Oromoo keessattis dhamjechoonni ennaa agarsiisan xumura irratti mul'atu,” jechuun ibsu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:51), (Geetaachoo, 2009:86). Akka ibsa kanaatti yaanni kan yeroo gochi tokko itti raawwate jedhu ennaa darbe agarsiisuuf kan ibsame yoo ta'u, kan yeroo gochi tokko itti raawwatamu jedhummo ennaa yeroo ammaa yookiin ennaa yeroo dhufuu agarsiisuuf kan gargaaru ta'uu argina. Kana malees, latiileen tokko tokkoo gosoota hennaa kanneen agarsiisan xumurarratti kan argaman ta'uutu ibsame.

Jira (2017:92) “*The tenses of a verb are the forms that help to show time,*” jedha. Hiikkaan kun gochimni hennaawwanii unkaawwan yeroo agarsiisuuf kan gargaran ta’uu mul’isa. kanarraa ammoo wanti hubannu waa’ee hennaa tokkoo ibsuuf murteessaan gochima ta’uusaati.

Walumaagala, maalummaa hennaa ilaalchisee hiikkaan/ibsi kenname bal’isuufi gabaabsuun ibsuurratti yoo addaddummaa qabaatellee kan A/Oromoos ta’u kan A/Ingilizii waltumsa malee wal hinfaallessu. kanaafuu, maalummaa isaarratti ibsa jiru walitti qabnee yoo keenyu: Hennaa jechuun yeroo itti gochaan tokko raawwatame, raawwachaa ture, raawwatamee ture, raawwachaa jiru, raawwatamee jiru, akkasumas raawwatamu yookiin raawwatamuu qabu agarsiisuuf kan gargaarudha jechuun nidanda’ama.

2.1.1 Gosoota Hennaa/Kinds of Tense

Akaakuuwwan hennaa ilaalchisee moggaasa maqaa addaddaa kennuufiirratti garaagartummaan kan jiru yoo ta’ellee gosootnisaa garuu sadii ta’uu isaaniirratti hayyuleen afaanii hedduun kan irratti waliif galan ta’uu ibsa armaan gadiirraa hubachuun nidada’ama.

“*Gochi tokko yeroodhaan raawwatama. Gochi kan darbe hoggaa ta’u dabrennaa, amma kan raawwatamaa jiru hoggaa ta’u ammennaa, gara fuulduraa kan raawwatamu hoggaa ta’u immoo duranaa jedhama,*” jechuun bakka sadiitti qoodu (Abarraafi kaawwan,1995:80).

Filee (2015:180) “*Yeroo darbe, yeroo ammaafi yeroo fuulduraa,*” jechuun bakka 3tti qoodeera .Mitikkuufi Tashoomaan (1992), Geetaachoo (2009) gosoota hennaa bakka gurguddoo sadiitti qoodaniiru. Isaanis: ennaa darbe , ennaa ammaafi ennaa dhufudha.

2.1.1.1 Hennaa Darbe/Past Tense

Moggaasa maqaa kanaa ilaalchisee tajaajila wal fakkaatuuf kan oolu yoo ta’ellee maqaaleen adda addaa kennamee kan jiru ta’uu agarra: “Yeroo Qaatee,” (Beekamaa, 1996).“Yeroo darbe,” (Filee,2015).“Ennaa Darbe,”(Mitikkuufi Tashoomaa, 1992),(Geetaachoo 2009).

“*Gochi yeroo darbe keessa raawwatame tokko ennaa darbeen ibsama,*”(Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:52). “Hennaan kun gocha darbe, gocha raawwate mul’isa ,” (Abarraafi kaawwan, 1995:85). Itti dabalees, “*Past tense is the period of time before the present. Past things are things that happened or existed before the present,*” jechuun ibsa (Takele,2008:160).

Maalummaa hennaa darbee ilaalchisee ibsi bal'aan kenname jiraachuu baatus ibsawwan gosoota hennaa kanaaf kennamee jiru bu'uureeffaachuun: Hennaan darbe gocha yeroo darbe keessa raawwatame, raawwachaa ture aks, raawwatamee ture agarsiisuuf kan gargaarudha jechuun nidanda'ama.

2.1.1.1.1 Gosoota Hennaa Darbee/Kinds of Past Tense

Akaakuuwwan hennaa kanaa sadii akka ta'an hayyuuleen afaanii akka armaan gadiitti ibsaniiru:

“Ennaa gocha yeroo darbee ibsu, Ennaa darbe keessa gocha gocha biraa dursee raawwatameefi Gocha ennaa darbe raawwatamaa ture,” jechuun qoodaniiru (Mitikkuufi Tashoomaa,1992:52).“Dabrennaa, tarsiqaa fi raawwima dabrennaatti,” qoodaniiru (Abarraafi kaawwan,1995:88).“Yeroo Qaatee Baaqqee, Qaatee Fuutuufi Qaatee Duree,” jechuun qoqqoodeera (Beekamaa,1996:193).

2.1.1.1.1.1 Qaatee Baaqqee/Simple Past: Moggaasni maqaa qaatee baaqqee jedhu hennaan kun xumura tokkorraa qofa waan ijaaramuuf qorataan fooyyee qaba jechuun dhimmaa itti baheera. Yaadrimeen dabrennaa jedhu ‘enna + darbe’ of keessaa waan qabuuf gooree hennaa ta’uurra gooroo hennaa ta’uuf carraa waan qabu fakkaata. Akkasumas, ennaa gocha yeroo darbe agarsiisu kan jedhus gochaan haala qabatamaa yeroo darbee agarsiisus, kan yeroo darbe keessa raawwachaa tures ta’e kan yeroo darbe keessa gocha biraa dursee raawwatamee tures qaama ennaa gocha yeroo darbee waan fakkaataniif akkuma isa duraa yaada gooree osoo hintaane yaada gooroo of keessaa kan qabu waan fakkaatuuf, qorataan mogaasa qaatee baaqqee/simple past jedhutti fayyadame.

Dabrennaan gocha darbe, gocha raawwate mul’isa. Hennaa kana keessatti wixina gochimaarrattilatiin /-e/ fufamtee gochaa darbe ta’uu mul’ifti,” jedhu (Abarraafi kaawwan,1995:85).

Fakkeenya: (a) Tulluun sirbe. (b) Sinbirroon bararte.

Abarraafi kaawwan(1995:86) gosti hennaa kanaa unkaa inni ittiin caaseffamuu qabus yoo ibsan: “*Dabarennaan= wixina gochimaa+/-e/ ta’a*,” jechuun ibsu. Haaluma kanaan himoota armaan olii keessatti wixina gochimaa /sirb-/fi /barar-/ jedhamanitti latiin dabrennaa mul’iftu /-e/n fufamtee gochaaleen kunneen yeroo darbe keessa kan raawwataman ta’uu agarsiifti jechuun

ibsaaniiru. Mitikkuufi Taashoomaanis hennaa kana fakkeenya waliin yoo ibsan: “Gochi raawwatame ykn raawwatamu xumuraan waan ibsamuuf dhamjechi gocha yeroo darbe raawwatame agarsiisu xumura irratti mul’ata,” jechuun ibsaaniiru.

1. Tolaan dhufe.	4. Caalaafi Tolaan dhufan.
2. Tolashiin dhufte.	5. Isaan biddeena nyaatan.
3. Gammadaan fardarraa kufe.	

himoota 1^{ffaa}, 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} keessatti xumurootni (dhufe, dhufte, kufe) jedhan dhumarratti dhamjecha ‘-e’ maxxanfachuun ennaa darbe agarsiisu. Himootni 1-5’tti armaan olitti tarreeffaman gochaawwan yeroo darbe raawwataman kan agarsiisan yoo ta’ellee, xumurootni himoota arfaaffaafi shanaffaa [dhufanfi nyaatan] jedhan hundeen xumuraan ‘-an’ kan jedhu kun immoo danuu agarsiisa malee gocha yeroo darbee ta’uu hinmul’isu. Himootni 4^{ffaa} fi 5^{ffaa} gochaawwan yeroo darbe keessa kan raawwataman ta’uun isaanii yoo nutti dhaga’amellee xumurootnisaanii dhamjecha yeroo darbe agarsiisu maxxanfatanii hinjiran. Kanaafuu, xumuroota kanneen keessatti yeroo darbe ta’uu kan agarsiisu dhamjecha dhokataa ykn /ø/ ta’a jedhu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:52)

Bu’uura yaada armaan olii kanaan ammoo unkaa hennaa qaatee baaqqee yoo keenyu:

Yeroo qaatee baaqqee= wixinagochimaa+ latii /-e/ ø/ ta’a jechuun nidanda’ama.

kitaabni ‘Mega Book of English Grammar’ jedhus qaatee baaqqeen A/Ingilizii keessatti unkaa mataasaa qabaachuuyoo ibsu: **Simple past tense = Verb + -ed** jechuun kaa’a.

2.1.1.1.1.2 Tarsiqaa/Past Continuous

Maalummaa hennaa kanaa ilaalchisee kitaabilee wabii A/Oromoo keessatti ibsi bal’aan kennamejiraachuu baatus Kan A/Ingiliffaa keessatti Negussie(2002:179) “*The past continuous expresses an activity or activities which took place for some period in the past,*” jedha. Akka yaada kanaatti hennaan kun gochaa yookaan gochaawwan yeroo darbe keessa yeroo murtaa’eef itti fufinsaan raawwatamaa ture/turan ta’uu agarsiisa. Haala caaseffama unkaa isaa ilaalchisee ammoo Abarraafi kaawwan(1995:86) yoo ibsan:

Hennaa kana keessatti gochi muummeen unkaa “present participle,(ing) ammeennaa ta’ee tumsiin dabrennaa /tur-/ hima tokko keessatti hoggaa argaman hennaa tarsiqaa jedhamu. Itti dabalees, tokkummaafi adda addummaa hennaa tarsiqaan amsiqaa waliin qabu yoo ibsan, Amsiqaa fi tarsiqaa adda kan baasu gochima muumme (main verb) otoo hinta’iin tumsiidha jedhu. Kunis haala itti aanee jiru kannaan gabatee keessatti ibsa kennameen adda baasuun akka danda’ amutu ibsame.

<i>A. Amsiqaa</i>	<i>B. Tarsiqaa</i>
<i>Ani sirbaan jira. Nuyi sirbaa jirra.</i>	<i>Ani sirbaan ture. Nuyi sirbaa turre.</i>
<i>Ati sirbaa jirta. Isin sirbaa jirtu.</i>	<i>Ati sirbaa turte. Isin sirbaa turtan.</i>
<i>Ishiin sirbaa jirti. Isaan sirbaa jiru. Inni sirbaa jira.</i>	<i>Ishiin sirbaa turte. Isaan sirbaa turan. Inni sirbaa ture.</i>

Amsiqaa fi tarsiqaa ta’uu kan addaan baasu tumsiin /jir-/ = amsiqaa, tumsiin /tur-/ ammoo tarsiqaa waliin galuu ta’a jechuun ibsu.

Kun ammoo kan inni nutti agarsiisu x/muummee ‘sirb-’ jedhuufi latii fufaatii agarsiisu [-aa] kan jedhurratti amsiqaa fi tarsiqaan garaagartummaa kan hinqabne ta’uu isaaniiti. Bu’uuruma yaada hennaa kanaarratti hundaa’uun unkaa/seera tarsiqaa yoo ibsan:

“Yeroo qaatee fuftuu: Mathima + hidda gochaa + fufawwan duubaa +(ture, turte, turre, turtan, turan)” jechuun ibsa, (Beekamaa, 1996:197).

“Seerri tarsiqaa = wixina muumme gochimaa +/-aa/ + tumsii/tur-/ + /-e/ ta’a,” jechuun ibsu (Abarraafi kaawwan, 1995:87).

Yaadolee hayyoota armaan olii kanarraa wanti hubannu unkaan gama lameeniinuu gosa hennaa kanaa bakka bu’uuf/ibsuuf taa’ee jiru walfakkeenya qaba. Garaagartummaan bu’uuraa as keessatti mul’atee argamu tajaajila dhamjechootni qaban addaan baasanii ibsuurratti qofadha. Kunis ‘Abarraafi kaawwan’ tajaajila dhamjechootni qaban gochima muummeerrattis ta’u, gochima tumsiiirratti adda baasuun kan ibsan yoo ta’u, kan Beekamaa’rratti garuu, tajaajilli latiilee ifatti hinibsamne.

Haala caaseffama hennaa kanaa Mitikkuufi Tashoomaan fakkeenyaan yoo ibsan:

(1) Ani deemaan ture. (2) Isaan deemaa turan. (3) Isin deemaa turtan. (4) Ishiin deemaa turte.

“...tokko tokkoon himoota armaan olitti kennamanii xumuroota lama lama of keessa qabu: xumura muummeefi xumura gargaartuu. Dhamjechi gochaa fufaati (continuity) agarsiisu ‘-aa’ xumura muumme irratti maxxanee galu kana. Ennaan darbe immoo xumura gargaartuu /tur-/ jedhuufi dhamjecha /-e/ jedhu kanaan ibsama jechuun kaa’u,” (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:54).

Walumaagala, haala caaseffama unkaa hennaa kanaa ilaalchisee yaadoleen kaawwaman kan waltumsan malee kan wal faallessan miti. Kanaafuu, unkaa hennaan kun ittiin caaseffamuu qabu yaadolee armaan oliirra dhaabbannee walitti qabnee yoo keenyu:

Hennaa Tarsiqaa = wixina muumme gochimaa + latii /-aa/ + wixina gochima tumsii + latii /-e/ ø /ta’a jechuun nidanda’ama.

Afaan Ingiliffaa keessattis hennaan kun unkaa mataasaatiin kan caaseffamu ta’uu yoo ibsan:

“The form of past continuous = was/were + v-ing,” jedhu (Takele 2008), (Negussie 2002:179).

Waa’ee dhamjecha dhokatee/zero morpheme/ ilaalchisuun tajaajila isheen qabdu yoo ibsan:

“Dhamjechi jiraachuun isaa nutti osoo dhagahamuu unkaadhaan dhokatee jiru ... dhamjecha dhokatee/zero morpheme/ jedhama,” jechuun ibsu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:52).

Caaseffama uunkaa/form/ hennaa tarsiqaa kana keessattis gochaa/raawwii yeroo darbee ta’uu agarsiisuudhaaf latiin /-e/n wixina gochima tumsiirratti fufamtee argamtu ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} keessatti tajaajilaan malee qaamaan waan hinmul’anneef latii dhokatee ykn /ø/ kanaan agarsiifamtee jirti.

2.1.1.1.3 Raawwima Dabrennaa/Past Perfect

Akkuma gosoota hennaa kanneen biroo moggaasa maqaarratti adda addummaan kan jiru yoo ta’ellee maalummaasaa ilaalchisee ibsi adda addaa kennameera. “Hennaan kun gochaa raawwatamee ture mul’isuuf tajaajila,” jedhu (Abarraafi kaawwan, 1995:89).

“Past perfect is a tense that happened before another past action. The action which happened first is past perfect tense and which happened second is simple past tense,” jedha (Takele,2008:164).

Ibsa kanarraa wanti hubannu, raawwimni dabrennaa gochaa gocha biraa dursee raawwatamee ture kan agarsiisu yoo ta’u, gochoota lameen duraa duubaan raawwataman keessaa ammoo inni dursee raawwatamee ture raawwima dabrennaan yoo ibsamu, inni itti aanee raawwatame ammoo hennaa qaatee baaqqeen/simple past tense’n kan ibsamu ta’uusaa agarra.

Gama birootiin haala caaseffama unkaasaa ilaalchisee gochimoota lama lama of keessaa qabaachuufi gochimootni lameenuu latii /-e/ ofirraa qabaachuun akka caaseffaman hayyuuleen caaslugaa yoo ibsan:

“Seerri hennaa raawwima dabrennaa, wixina gochima + /-e/-an/ + tumsii /tur-/ + /-e/ ta’a,” jechuun ibsu (Abarraafi kaawwan, 1995:90).

“Yeroo qaatee duree: matima + hidda gochaa + fufawwan duubaa + (ture,turte,turre,turtan,turan) ta’a,” jechuun ibsa(Beekamaa ,1996:198).

Fkn (1) Ani dhabeen ture.Nuyi dhabnee turre.(2) Ati dhabdee turte.Isin dhabdaniit turtan.

(3) Inni dhabee ture.(4) Isheen dhabdee turte.(5) Isaan dhabanii turan.

Fakkeeniyota armaan olitti tarreffaman kanneen irraa wanti hubannu, tokko tokkoon fakkeeniyota kanneenii gochimoota lama lama kunis, gochima muummeefi gochima tumsii kan of keessaa qaban yoo ta’u, himoota maraa keessattuu fufiin gochaa yeroo darbee ta’uu mul’iftu /-e/n gochima muummeerrattis ta’u, gochima tumsiirratti fufamtee kan argamtu yoo taatu, garuummoo ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu keessatti qaamaan waan hinmul’anneef dhamjecha dhokatee/ø/n kan mul’attu ta’uushee argina. Sababnisaas, dhamjechi /-an/kan wixina gochima muummee ‘dhab-’fi wixina gochima tumsii ‘tur-’ jedhanirratti fufamtee jirtu danooma agarsiifti malee hennaa hinagarsiiftu. Kun ammoo ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu kana keessatti dhamjechi kun /ø/ kan mul’attu malee qaamaan kan hinmul’anne ta’uu agarsiisa. Kanaafuu, haala kanaan seerri hennaa raawwima dabrennaa:

Raaw dabrennaa= wixina muummee gochima +latii /-e/ + wixina gochimatumsii + latii /-e/ jechuun nidanda'ama.

Afaan Ingilizii keessattis hennaan unkaa mataasaa qabaachuu Negussie (2002:200) yoo ibsu:

“The form of past perfect tense = had+ past participle form,” jechuun kaa'a.

Faayidaa raawwimni dabrennaa qabu ilaalchisee Beekamaan fakkeenya waliin yoo ibsu:

Yeroon qaatee duree gochoota yeroo darbe keessa raawwataman, tartiiba isaanii agarsiisa. Yeroo darbe keessa gochooti lama walduraa duuba yoorawwataman, isa duraan dursee raawwatame agarsiisuuf yeroo qaatee duree, isaitti aanee raawwatamemmoo agarsiisuuf yeroo qaatee baaqqeetti fayyadamnajedha.

Fkn. (1) Yammuu Bijigeen dhufte, Ashattiin deemtee turte.

Himoota kanneen keessatti yaadawwan qooddu dura jiran qaatee baaqqee/simple past yoo agarsiisan, kanneen qoodduu booda jiran ammoo qaatee duree/past perfect agarsiisu, jedha (Beekamaa, 1996:199).

Gochoota yeroo darbe keessa raawwataman lama keessaa inni dursee raawwatame dhamjecha ennaa darbe agarsiisukan xumura muummeerratti maxxanee galuufi xumura gargaartuu 'tur-' jedhurratti dhamjechi '-e' maxxanee galuun ibsama. xumurrimummee hima akkanaa keessatti galu, yoo dubbachiisaan dhumedubbachiisichi nidheerata; dubbifamaan yoo dhume ammoo 'ii'nitti dabalama jedhu, (Mitikkuufi Tashoomaan, 1992:53).

Fkn (1) Yemmuun ani Finfinnee ga'u, Tolaan achii deemee ture.

(2) Yemmuu inni dhufu, nuti deemnee turre.

(3) Yemmuu ishiin dhuftu, isaan deemanii turan.

Himoota kanneen sadan irraa wanti hubannu yaadoleen qoodduu dura jiran hennaa qaatee baaqqee yoo agarsiisan, kanneen qoodduu booda jiran ammoo raawwima dabrennaa agarsiisu. Tartiiba raawwiitiin ammoo kanneen qooddii booda jiran dursanii kan raawwataman yoo ta'an, warreen qoodduu dura jiran ammoo itti aansanii kan raawwataman ta'uusaaniiti.

(b) “*Hennaan kunwayitii beekame tokko agarsiisuufis nifayyada*,” jedha

Fkn (1) Kaleessa boo’icha dhaqne.Dheengadda galgalas deemnee turre.

(c) “*Yeroo qaatee dureen dubbii gabaasaa keessattis nifayyada*,” jedha (Beekamaa, 1996:200)

Fkn (1) Inni akka gaafa duraa isaan qunnamee ture dubbate.

2.1.1.2 Henna Ammaa/present Tense

Moggaasa maqaasaa ilaalchisee akka armaan gadiitti ibsameera: “Ennaa Ammaa,” (Mitikkuufi Tashoomaa,1992).“Yeroo Ammee,” (Beekamaa,1996). “Yeroo Ammaa,” (Filee, 2015).

Waa’ee henna kanaa ilaalchisee A/Oromoo keessattis ta’u A/Ingilizii keessatti ibsi bal’aan kan kennamee jiru maalummaa isaarratti osoo hintaane gosoota henna kanaa ibsuurratti kan xiyyeeffatedha. “Ammeennaan gocha amma raawwatamaa jiru ykn yeroo mara dhugaa ta’e ykn yeroo maraa raawwatamu, gara fuulduraa raawwatamuuf jedhu mul’isa,” jedhu (Abarraafi kaawwan, 1995:81). Akka ibsa kanaatti gocha amma raawwatamaa jiru kan jedhu amsiqaa/present continuous kan agarsiisu yoo ta’u, gocha yeroo mara dhugaa ta’e kan jedhu ammoo ammee baaqqee/simple present agarsiisuuf gargaara. Hiikkaan/ibsi kun ammoo raawwima ammeenna ofkeessatti waan hammate hinfakkaatu. Kanaafuu, hennaan kuntajaajilanni qaburraatti hundaa’uun gocha yeroo ammaa raawwatamu, raawwachaa jiru akkasumas, reefu raawwatamee jiru agarsiisuuf kan gargaarudha jechuun nidanda’ama.

2.1.1.2.1 Gosoota Henna Ammaa/Kinds of Present Tense

Moggaasa maqaa gosoota henna kanaa ilaalchisee garaagartummaan jiraatusgosootni henna kanaa sadii ta’uu isaanii hayyuuleen seerluga A/Oromoo akka itti aanee jirutti ibsaniiru:

(1) Abarraafi kaawwan (1995) “Ammeenna,Amsiqaa Raawwima Ammeenna,” jedhu.

(2) Beekamaa (1996) “Yeroo Ammee Baaqqee, Fuutuufi Qaatee Dhihoo,” jechuun qoodeera.

(3) Mitikkuufi Tashoomaa(1992), “Ennaa Gocha Yeroo Ammaa Agarsiisu , EnnaaGocha Reefuu Raawwatame Agarsiisufi Gocha Amma Raawwatamaa Jiru,” jechuun qoodaniiru.

2.1.1.2.1.1 Ammee Baaqqee/simple present tense:Hennaan kun gochaa yeroo ammaa raawwatamu agarsiisuuf kan gargaaru gama tajaajila ykn faayidaanni ooluufiin yoo xiinxalame malee caasaan qofa yoo ilaalame henna dhufu waliin walfakkata.Moggaasni maqaa ammee baaqqee/simple present jedhus xumura tokkorraa qofa waan ijaaramuuf qorataan fooyyee qaba

jechuun dhimma itti baheera. Yaadrimeen ammeennaa jedhu ‘ennaa + ammeennaa’ of keessaa waan qabuuf gosa hennaa ta’uurra gooroo hennaa ta’uuf carraa waan qabu fakkaata. Akkasumas, ennaa gocha yeroo ammaa agarsiisu kan jedhus gochaan haala qabatamaa yeroo ammaa agarsiisu, kan amma raawwachaa jirus ta’e kan reefu raawwatamee jirus qaama ennaa gocha yeroo ammaa waan fakkaatuuf akkuma isa duraa yaada gooree osoo hintaane yaada gooroo of keessaa kan qabu waan fakkaatuuf, qorataan mogaasa ammee baaqqee jedhutti fayyadame.

“Ennaan gocha yeroo ammaa agarsiisuufi ennaan gochaa yeroo dhufu agarsiisu walfakkata. Fakkeenyaaf, hima ‘Inni nideema’ jedhu yoo fudhanne, himni kun gochaayeroo ammaa raawatu yookiin gochaa fuulduratti raawatu agarsiisuu nidanda’a. ‘Inni nideema’ yoo jenne ‘Inni boru nideema’ jechuu inta’a. karaa biraatiin ammoo ‘Inni yeroo maraa nideema’ jechuus nita’a,” jechuun ibsu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:54), (Filee, 2015:183).

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubannu himootni adda addaa bifa kanaan kan dhiyaatan yoo ta’e [hennaa ammaafi hennaa dhufu ta’uu karaa adda hinbaafneen] xumuribsiwwan garaa garaa itti ida’uudhaan adda baasuun barbaachisaa akka ta’etu ibsame. Kun ta’ee garuu hennaa ammee baaqqee keessatti tajaajila inni qabuun addaan bahee yoo dhiyaate gosa hennaa kanaa ta’uu addaan baasuun nama hinrakkisu. Unkaa/form hennaan ammee baaqqee ittiin caaseffamu qabu ilaalchisee:

“Seerri ammeennaa = wixina gochimaa + /-a/ ta’a,” jedhu (Abarraafi kaawwan, 1995:82).

“Dhamjechootni ennaa ammaa ta’uu agarsiisan ‘ni...a’, ‘ni...i’, ‘ni...u’/ni...ø’ dha,” jechuun ibsu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:55), (Geetaachoo, 2009:89). Tajaajila latiilees fkn waliin yoo ibsan:

Fkn (1) Inni yeroo hundaa eessuma nigaafata. (3) Ishiin yeroo tokko tokko eessuma nigaafatti.

(2) Ati yeroo hundaa eessuma kee nigaafatta. (4) Isaan yeroo hundaa eessuma nigaafatu.

Fakkeeniyota armaan olii kanarraa wanti hubannu, ramaddii 1^{ffaa} qeenxee fi danuu, ramaddii 2^{ffaa} qeenxee akkasumas, ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala dhiira keessatti ammee baaqqee ta’uu agarsiisuuf dhamjechi ‘ni/nan...-a’ kan jiru ta’uusaati; kana malees, ramaddii 2^{ffaa} danuufi ramaddii 3^{ffaa} danuu keessatti dhamjechi ‘ni...-u’ kan mul’atu ta’ee, ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala

‘dub.’ keessatti ammoo dhamjечи ‘ni...-i’ kan mul’atu ta’uu agarra. Kun ammoo, gosti hennaa kanaa dhamjecha /-a/ qofa osoo hintaane haala qabatamaa ramaddii/gulantaalee adda addaa saala dhiiraafi dubara kana malees, danooma waliin walqabatee yoo dhiyaatu bifa garagaraa qabaachuu akka danda’u asirraa hubanna.

Walumaagala, ammee baaqqeef tajaajilanni akka seerluga A/Oromootti qabu bu’uureffachuun unkaa isaa akka kanaatti caasessuun nidanda’ama: **Hennaa Ammee Baaqqee = dhamjecha**

[ni/nan/hin] + h/x/muummee + dhamjecha |-a/-i/-u/ø| ta’a jechuudha.

Afaan Ingiliffaa keessattis hennaan ammee baaqqee unkaa/form mataa isaa qabaachuu yoo ibsu: “Simple present tense = [verb] + s/es in third person singular,” jedha (Tewodros, 2006).

Caaseffama unkaa hennaa kanaa keessatti latiileen ‘ni/nan/hin’ mallattoo saaqa keessatti h/x/muummee dura hiriiranii jiran iddoo tokko tokkotti keessaa hafuu waan danda’aniif akka filannootti kan galan ta’uu agarsiisuuf haala kanaan ijaaraman. Kun ammoo latiileen kunneen yeroo tokko tokko jiraachuus dhibuus kan danda’an ta’uu namatti agarsiisa.

Fkn:1. Ho’i aduu jarmii ajjeesa/ ni ajjeesa.

2.Qurxummiin bishaan keessa jiraatti/ni jiraatti.

➤ **Faayidaa hennaan ammee baaqqee qabu Beekamaan fakkeenya waliin yoo ibsu:**

(a) “*Yeroon kun gocha wayitii hundaa dhugaa ta’e ibsa,*” jedha.

Fkn: (1) Ho’i aduu jarmii ajjeesa. (2) Duumessi bokkaa fida.

(b) “*Yeroon kun gocha har’aa boree ibsa,*” jedha.

Fkn: (1) Dilbata dilbata mana sagadaa deemna. (2) Abbayeen koo hojii waajjiraa hojjeta.

(c) “*Haala qabatamaa amma jiru ibsuuf fayyada,*” jedha.

Fkn. (1) Rakkina jirus nin hubadha.(2) Ani beeka waan ati barbaaddu.

2.1.1.2.1.2Amsiqaa/Present Continuous

Moggaasa maqaa isaarratti garaagartummaan jiru akkuma jirutti ta’ee, maalummaa isaa ilaalchisee kallattii adda addaan ibsi itti kennamee jira. “*Amsiqaan gocha hinraawwatamne ykn*

yeroo gabaabaafis ta'e yeroo dheeraaf raawwatamaa jiran mul'isa," jedhu(Abarraafi kaawwan, 1995:82).

"Gocha yeroo ammaa raawwatamaa jiru kan ibsudha," jechuun kaa'a (Filee, 2015:184).

"Gochi amma raawwatamaa jiru kun yeroo gochi itti raawwatus ammuma waan ta'eef gochichi raawwatamee hinxumuramne jechuudha," jechuun ibsa (Geetaachoo, 2009:89).

"The present continuous tense is the action that is happening/taking place/going on at the time of speaking /around now,at this moment,at this minutes," jechuun ibsa (Takeke, 2008:147).

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubannu, amsiqaan gochaa yeroo ammaa kana dubbatamaa jiru keessatti itti fufinsaan raawwatamaa kan jiru ta'uusaati.

A/Oromoo keessatti gochi amma hojjetamaa jiru haala armaan gadiitiin ibsamuu nidanda'a:

1. Inni biddeen nyaachaa jira.4. Isin biddeen nyaachaa jirtu.
2. Ati biddeen nyaachaa jirta.5.Nuti biddeen nyaachaa jirra.
3. Ishiinbiddeen nyaachaa jirti.

Gama birootiin, tajaajila dhamjechootni gosahennaa kanaa caasessuudhaaf qaban yoo ibsan:"*Dhamjechi '-aa'n' xumura muummeerratti maxxanee galu itti fufaatii gochaa tokkoo agarsiisa. Xumurri gargaartuun 'jir-' kun ammoo yeroo ammaa agarsiisa. Dhamjechootni kunniin lamaan walitti gochaa yeroo ammaa adeemsifamaa jiru agarsiisu," jedhu(Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:56).*

Ibsa kanarraa wanti hubannu gosti hennaa kanaa gochimoota lama lama (gochima muummeefi gochima tumsii) kan of keessaa qabu ta'ee tajaajila dhamjechoota gochimoota kanneenirratti fufamanii jiranii ilaalchisee garuu, kan gochima muummeerra jiru '-aa'n gochaa fufaatii agarsiisuuf kan tajaajilu ta'uun yoo ibsamu, kanneen gochima tumsiirratti fufamanii argaman '-a, -i, -u'n ammoo tajaajillisaan qaban as keessatti hinibsamne. Yaaduma kana fakkeenyaan babal'isuun Abarraafi kaawwan akka armaan gadiitti ibsaniiru:

Fkn. a. Dhiyaana kiyya nyaachaan jira.c. Tolaan qotaa jira.

b. Ani barachaan jira.d. Magartuun sirbaa jirti

Himoota ‘a,b,cfi d’ keessatti latiin /-aa/ wixina gochima muummeerratti fufamee akkasumashimoota a,bfi c keessatti latiin /-a/ wixina tumsiirratti fufamee amsiqaa mul’isa. Kanamalees, latiin fkn. d /-i/n tumsiirratti fufamtes naayyummaa kan mul’iftu ta’ee, gochimniamsiqaa ykn ammeennaa qofa yoo ta’u mul’atti. Latiin wixina gochima muummeerrattiargamu /-aa/n gochi raawwatamaa akka jiru, (Afaan Ingiliffaatti ‘participle marker’ (-ing)inni tumsii /jir-/ jedhu irratti fufamee argamu /-a/n ammeennaa mul’isa, jechuun ibsaniiru(Abarraafi kaawwan, 1995:83).

Ibsa armaan olii kanarraa wanti hubannu, tajaajila dhamjechoota wixina gochima tumsiirratti hennaa agarsiisuuf fufamanii ibsuurratti kan dhamjecha |-a| qofti sirnaan ibsamuun kan dhamjechoota |-i|fi |-u| ammoo hinibsamiin hafuutu mul’ata. Hanqinni kun ammoo caaseffama unkaa hennaa kanaa caasessuu keessattis mul’ateera. “*Seerri hennaa amsiqaa: wixina gochimaa + /-aa/ + tumsii /jir/ + /-a/ø/ ta’a,*” jechuun kaa’aniiru (Abarraafi kaawwan, 1995:83). Haa ta’u malee, tajaajilasaan caasaa himoota hennaa ijaaruuf qaban keessatti haala qabatamaa jiruun yoo ilaallu latii/-i/n ramaddii sadaffaa qeenxee keessatti saala dubaraa waliin hiriiruun gochima tumsiirratti fufamtee; akkasumas, latii /-u/n ammoo ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu waliin gochima tumsiirratti fufamuun gochaa ammaa ta’uu agarsiisu.

Walumaagala, ibsoota armaan olii kanarraa wanti hubannu, hennaan amsiqaa xumuroota lama lama qabaachuun kutaan gochima muummee gochaa fufaatii agarsiisuurratti adda addummaakanhinqabne ta’uutu mul’ata. Kun ta’ee garuu, kutaan gochima tumsii hennaa ammaa kan agarsiisu ta’us, tajaajila dhamjechootaa [kan gochima tumsiirra jiranii] addaan baasanii ibsuurratti garuu guutuu kan hintaane ta’uutu mul’ata. Kanaafuu, tajaajila mul’ataa dhamjechootni kunneen qaban irratti hundaa’uun unkaa hennaa amsiqaa haala armaan gadiin kaa’uun nidanda’ama:

Hennaa Amsiqaa = wixina gochima muummee + dhamjecha |-aa| + wixina gochima tumsii |jir-| + dhamjecha |-a/-i/-u/ø| ta’a jechuudha.

Fkn. a. Inni biddeen nyaachaa jira.c. Isin biddeen nyaachaa jirtu.

b. Isheen biddeen nyaachaa jirti.d. Isaan biddeen nyaachaa hinjiran.

Himoota kanneen keessatti latiin [-aa] wixina gochima muummee ‘nyaat-’ jedhurratti fufamee jiru fufaatii agarsiisa. Wixinni gochima tumsii [jir-] jedhuufi fkn (a) keessatti latiin [-a], fkn (b) keessatti latiin [-i], fkn (C) keessatti latiin[-u]n akkasumas, fkn (d) keessatti ammoo latiin dhokatee/ ø / kun ammeennaa ta’uu agarsiisuuf kan gargaaran ta’uutu mul’ata.

Unkaa qabaachuun hennaa amsiqaa caasluga Afaan Ingilizii keessattis yoo ibsamu:

“The present continuous= am, is, are + ing form of the main verb,” jechuun ibsa (Negussie, 2002:169).

Example: I am playing.

Kanarraas wanti hubannu gochimni tumsii jalqabarra dhufee gochimni muummee itti aanee dhufuun kan A/Oromoo irraa adda ta’us, xumura lama lama qabaachuufi latiin gochaa fufaatii agarsiisu gochima muummeerratti fufamuun gochimni tumsii ammoo ammeennaa agarsiisuun kan wal isaan fakkeesu ta’uusaati.

2.1.1.2.1.3RaawwimaAmmeennaa/Present Perfect Tense

Akkuma gosoota hennaa kanneen biroo kunis moggaasa maqaa adda addaa qaba.

“Yeroo qateee dhiyoo,” (Beekamaa, 1996),“Ennaa gocha reefuu raawwatame,”(Geetaachoo, 2009), (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992)“ Yeroo amma reefuu raawwatame,” (Filee, 2015) akkasumas,“Raawwima ammeennaa,” jechuun moggaasaniiru (Abarraafi kaawwan, 1995).

Maalummaa hennaa kanaa ilaalchisee hayyoota adda addaan ibsi garaa garaa kennameera.

“Yeroo qateee dhihoon waan yeroo darbe keessa jalqabamee raawwatame, karaa tokko tokkoon ammoo haala ammaa wajjin walqabata qabu agarsiisa.Gochi raawwatame yoom akka jalqabame hinagarsiisu,” jedha (Beekamaa, 1996:191).

Fkn. Ani addana waggaa afur jiraadheera.

“Ennaan gocha reefu raawwatame agarsiisu, akkuma maqaan isaa mul’isutti , gocha reefuu raawwatame tokko kan agarsiisudha,” (Geetaachoo, 2009:89), (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:52).

“The present perfect tense refers to an action which began at some time in the past and is going on up to the present moment or has just been completed,” jedha(Jira, 2017:99).

Ibsa kanarraa wanti hubannu gochaan hennaa kanaa yeroo darbe keessa eegalee garuummoo hanga yeroo ammaatti itti fufee kan jiru ykn kan reefu xumurame ta’uusaati. Itti dabalees, gochaan hennaa kanaa yeroo darbe keessa kan eegale ta’ee garuummoo hanga yeroo ammaatti kan itti fufe ta’uusaa Takele (2008:153) *“The action began in the past continues up to the present time,”* jedha.

“The form of present perfect tense = has/have + past participle(v₃),” jedha (Takeke, 2008:153).

A/Oromoo keessatti hennaan kun haala itti aanee jiruun kan caaseffamu ta’uu Mitikkuufi Tashoomaan akkasumas, Geetaachoonfakkeenyaan yoo ibsan:

1. Inni biyyaa deemee jira/deemeera.
2. Ati biyyaa deemtee jirta/deemteerta.
3. Ishiin biyya deemtee jirti/deemteerti.
4. Isaan biyya deemanii jiru/deemaniiru.
5. Nuti biyya deemnee jirra/deemneerra.

Tokko tokkoo himoota armaan olii keessa xumuroota lama lama(xumura muummeefi xumura gargaartuu)tu jira. *“Xumuroota muumme himoota kanneeniitti dhamjechi hennaa darbe agarsiisu /-e/n maxxaneera. Dhamjechi kun gochaawwan kunniin yeroo darbe keessa raawwatamuu isaanii agarsiisa. xumuragargaartuun /jir-/ kun immoo gochaawwan kunniin reefu raawwatamuusaanii agarsiisa,”* jedhu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:55).

Ibsa armaan olii kanarraa wanti hubannu hennaan kun gochaa reefu raawwatame agarsiisuufi xumuroota lama lama qabaachuu qofa osoo hintaane xumurootni kunniin haala caaseffamaa gosoota hennaa kanneen biroorraa ittiin adda tahan qabaachuu isaaniiti. Kunis, xumurootni lameen akka jecha tokkootti bifa tishoon barraa’anii yookiin ijaaramanii argamuu danda’uusaaniiti. Gama birootiin haala tajaajila xumuroota lameenii ibsuu keessatti kan xumura muummee ‘hundeen xumura muummee’ ibsamuun kan dagatame yoo ta’u xumura tumsii

keessatti ammoo ‘hundee xumura tumsii’ ibsamee tajaajila dhamjechoota hundee xumura tumsii waliin hiriiraniitu dagatame.

Abarraafi kaawwan (1995:84) hennaa kana keessatti haala xumurootni lameen ittiin caaseffaman fakkeenya waliin akka armaan gadiitti ibsaniiru:

Fkn. 1. Tulluun sirbee jira.

2. Biiftuun raftee jirti.

Hima isa duraa keessatti wixina gochima /sirb-/ jedhurratti lati /-e/, tumsii gochima /jir-/ jedhurratti hudeelsoo /-a/n fufamee raawwima ammeennaa ifaan mul’isa. Isa ittiaanu keessatti garuu, wixina gochima muummeerratti lati /-e/n fufamee haa argamumalee gochima tumsii /jir-/ jedhurratti lati /-a/ hinmul’atu. Tumsii irratti fufamaniikan argaman latii gulantaa 3ffaa qeenxee mul’isuu /-t/, latii kornaya naayyee mul’iftu/-i/qofaadha. Haa ta’u malee walitti lati /-e/n gochima muummeerratti, /-a/ngochima tumsii irratti fufamanii raawwima ammeennaa mul’isu, jechuun ibsu. Kanas, haala seerri hennaa kanaa ittiin caaseffamu keessatti cimsanii yoo kaa’an: “Seerri hennaa kanaa, wixina gochima + /-e/ + tumsii /jir-/ + /-a/ ta’a,” jedhu (Abarraafi kaawwan, 1995:85).

Ibsa armaan olii kanarraa wanti hubannu xumuroota raawwima ammeennaa agarsiisuuf caaseffamanii jiran keessatti tajaajila walfaanomii hundee xumuroota kanneeniifi latiileen isaanii jiraachuudha. Caaseffamni seera hennaa kanaas, hundee xumuroota lameeniifi dhamjecha /-e/ kan hennaa darbe agarsiiftu akkasumas, dhamjecha /-a/ h/x/tumsii waliin ta’uun ammeennaa kan agarsiistu ta’uun tartiiban kan ibsaman yoo ta’ellee tajaajilli dhamjecha /-u/ kan ramaddii lammaffaafi sadaffaa danuu keessatti argamu hinibsamne. Akkasumas, tajaajilli dhamjecha /-t/ kan saala ‘dub.’ ramaddii 3ffaa qeenxee agarsiisuuf tajaajilu akka ramaddii agarsiisuutti ibsame. Tajaajilli latii /-i/ kan hundee xumura tumsii /jir-/ jedhu waliin ta’uun ammeennaa agarsiisuu maltemmoo akka waan saala agarsiistuutti ibsamte.

Hundee jechoota xumuraa irratti fufamuun /-t/n saala /dub./ kan agarsiiftu ta’uu yoo ibsan: “Afaan Oromoo keessatti dhamjechi hennaa darbe agarsiisu ragaalee dhiyaatan ‘deemee’fi ‘deemte’ kanneen jedhan keessaa fudhannee yoo ilaallu unkaan ‘deem-’ jedhu kun ‘go’ kan jedhu bakka bu’a. Unkaa ‘deemee’fi ‘deemte’ tokko kan taasisu kan biroon latii /-e/ kana.

Kanaafuu,...dhamjechi qofaatti hafte ‘-t’n saala dhalaa agarsiifti,” jedhu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:48).

Ibsa kana bu’uura godhachuun raawwima ammeennaaf unkaa/seera caaseffamaa yoo keenyu: **Raawwima Ammeennaa = hundee xumura muumme + latii |-e /ø| + hundee xumura tumsii + latii|-a/-i/-u/ø| ta’a** jechuudha.

Fkn. 1. Ani dhufeen jira/dhufeera. Nuyi dhufnee jirra/dhufneerra.

2. Ati dhuftee jirta/dhufteerta. Isin dhuftanii jirtu/dhutaniirtu.

3. Isheen dhuftee jirti/dhufteerti. Isaan dhufanii jiru/dhufaniiru.

4. Inni dhufee jira/dhufeera.

Fakkeenya kanarraa wanti hubannu ramaddii 1^{ffaa} qeenxee fi danuu, ramaddii 2^{ffaa} qeenxee akkasumas, ramaddii 3^{ffaa} qeenxee keessatti dhamjechi hundee xumura muummeerratti fufamtee argamtu |-e|n gochaan kan raawwatamee darbe ta’uu yoo agarsiiftu ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu keessatti ammoo qaamaan waan hin mul’anneef latii dhokataa yookiin | ø | kanaan kan bakka bu’u ta’uu agarra. Hundee xumura tumsii |jir-| jedhuufi latii|-a|n ramaddii 1^{ffaa} qeenxee fi danuu, ramaddii 2^{ffaa} qeenxee akkasumas, ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala (dhi) keessatti ammeennaaa yoo agarsiisan, ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu keessatti hundeen xumura tumsii |jir-| jedhuufi latii |-u|n ammeennaa agarsiisu. Latii |-t|n gulantaa 2^{ffaa} qeenxee fi danuu irratti fufamtee argamtu ramaddii agarsiisuuf tajaajilti. Ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala |dub.| keessatti hundeen xumura tumsii |jir-| jedhuufi latii|-i|n ammeennaa yoo agarsiisan, latii |-t|n hundee xumura muummeefi hundee xumura tumsiirratti fufamtee argamtu ammoo saala (dub.) agarsiisuuf gargaarti.

2.1.1.3 Henna Dhufu/Future Tense

Moggaasa maqaailaalchisee maqaa adda addaan moggaafameera. “Duranaa,” (Abarraafi kaawwan 1995), “Yeroo Dhufu,” (Filee, 2015), “Yeroo si’achee,” (Beekamaa, 1996), “Ennaa Dhufu,” (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992), (Geetaachoo, 2009) jechuun moggaasaniiru.

Maalummaasaa ilaalchisee ibsi bal’aan kenname jiraachuu baatus, gocha gara fuuladuraatti raawwatamu agarsiisuuf kan gargaarudha jechuun nidanda’ama.

“Future time is mainly shown by using shall or will with the present form of the verb,” jechuun ibsa (Takele, 2008). Akka yaada kanaatti gosootni hennaa duranaas akaakuuwwan hennaa kanneen biroorraa kan adda isaan taasisu unkaa/form mataasaanii kan qaban tahuu agarra.

2.1.1.3.1 Gosoota Hennaa Dhufuu

Hennaan dhufu bakka lamattikan qoodamu ta’uu hayyuuleen caasluga A/Oromoo akkasiin ibsaniiru: “*Gocha raawwatamuuf mama ta’eefi gocha raawwatamuuf deemudha*,” jedhu. (Abarraafi kaawwan, 1995:90), (Geetaachoo, 2009:90), (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:56).

2.1.1.3.1.1 Murannaa/Gocha Raawwatamuuf Deemu/Future Definite

Maalummaa murannaa ilaalchisee Abarraafi kaawwan haala armaan gadiin fakkeenyaan ibsaniiru.

Murannaan, gochi gara fuuladuraa raawwatamuu kan hinhafne, garuu yeroonitti raawwatamu yoom akka ta’e kan hinbeekamne ta’uu agarsiisa. Murannaa keessatti gochimuummeen bifa qaamalaa/infinite/qaba. Qamalaan gochima bu’uuraa gochimaaisa kuusaa galmee jechootaa keessatti argamudha. Gochimni qaamalaan gulantaa^{ffaa} qeenxee ala gulantaa hundumaafuu buusa tokko qaba. Hennaa kana keessattiwixina gochima muummeerratti latiin qaamalaa mul’isu /-uu/, latii murannaa, latiigochi gara fuuladuraa raawwatamuun akka’n hafne mul’isu /-f/-fan/ fufata. Gochimamuummee waliinis tumsiin /jir-/ latii /-a/ gocha hinraawwatamne yookiin gara fuul-duraa raawwatamuu mul’isu itti aanee dhufa. Gochima muummeefi tumsii gidduu wanti tokkollee hinseenu, jechuun ibsu (Abarraafi kaawwan 1995:91).

Fkn. 1. Ani deemuufan jira. Nuyi deemuuf jirra.

3. Ati deemuuf jirta. Isin deemuuf jirtu.

4. Ishiin deemuuf jirti. Inni deemuuf jira. Isaan deemuuf jiru.

Fakkeenya kanarraa wanti hubannu hennaan murannaa gochimoota lama lama [gochima muummee fi gochima tumsii] kan ofirraa qabu ta’ee fufiileen gochima muummee irratti fufamanii jiran kan ramaddii 1^{ffaa} qeenxee irraa kan hafe kaawwan martinuu bifa tokkoon kan caaseffaman yoo ta’u, gochima tumsiirratti garuu, ramaddii 1^{ffaa} qeenxee fi danuu, ramaddii 2^{ffaa} qeenxee, ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala (dhi) keessatti bifa walfakkaatuun hundee xumura tumsii

[jir-| + latii |-a|n waliin ijaaramuun gochaan sun kan hinraawwatamne ta'uu yoo agarsiisan |-t|n nama lammaffaa qeenxee ta'u danuurratti fufamtee argamtu ramaddii agarsiifti. Gama birootiin, ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu keessatti hundee xumura tumsii [jir-| jedhuufi dhamjecha |-u|tu gochaan sun kan hinraawwatamne ta'uu agarsiisa. Kana malees, |-r|n hundee xumura tumsiirratti fufamtee ramaddii 2^{ffaa} danuu keessatti argamtummoo danooma agarsiifti. Ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala [dub.] keessatti hundee xumura tumsii [jir-| jedhuufi latii|-i|tu gocha hinraawwatamne yookiin fuulduraa ta'uu mul'isa. Dhamjechi |-t|n ramaddii 3^{ffaa} qeenxee hundee xumura tumsii kanaarratti fufamtee jirtummoo saala (dub.) agarsiifti. Kanaafuu, ibsaafi fakkeenya armaan olii kanarratti hundaa'uun unkaa hennaa murannaa yoo ibsinu:

Hennaa murannaa = hundee xumura muummee + dhamjecha |-f/-fan/ + hundee xumura tumsii [jir-| + latii |-a/-i/-u|ta'a jechuun nidanda'ama.

2.1.1.3.1.2 Murannaalaa/Gochaa Raawwatamuuf Mama Ta'e/Future Indefinite

Maalummaa hennaa kanaa ilaalchisees Abarraafi kaawwan(1995:92) akka kanaatti ibsaniiru: “*Murannaalaan gocha gara fuulduraa raawwatamuufi raawwatamuun isaa hinbeekamne, ykn otoo hinraawwatamiin hafuu danda'u ta'uusaa mul'isa. Hennaa kana keessatti wixina gochima muummeerratti latiin gocha gara fuulduraa kan raawwatamu ta'uu mul'isu |-a/ aks, tumsiin gochima, gochi raawwatamuufi raawwatamuu baachuusaa addaan baasee hinmul'ifne/ta'a/ walitti aananii dhufu.*”

Fkn. Ani nandeema ta'a. Nuyi nideemna ta'a.

Ati nideemta ta'a. Isin nideemtu ta'a.

Ishiin nideemti ta'a. Inni nideema ta'a. Isaan nideemu ta'a.

Ibsa kanarraa wanti hubannu, hennaan murannaalaa xumuroota lama lama (xumura muummeefi xumura tumsii) kan qabu ta'ee garuummoo haalli caaseffama xumuroota kanneenii xumura muummeerratti bifa jijjiirrachuun dhamjechoota adda addaa fufachuun kan mul'atu yoo ta'u, xumura tumsiirratti garuu, ramaddiiwwan sadan qeenxee keessattis ta'u danuu keessatti bifa walfakkaatuun kan mul'atu ta'uu agarra. Haa ta'u malee dhamjechoota hennaa kana agarsiisuudhaaf xumura muummeerratti fufamanii galan ilaalchisee tajaajilli latii [ni/nan...-a] gochaa gara fuulduraa raawwatamu ta'uu agarsiisuuf kan ibsame yoo ta'u, ibsi kun

ammoo, caaseffama fakkeenya armaan olii keessaa kan ramaddi 1^{ffaa} qeenxee fi danuu, kan ramaddii 2^{ffaa} qeenxee akkasumas, kan ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala (dhi) qofa hammatee kaawwan waan dagate fakkaata. kanaafuu, dhamjechi |ni...-i| ramaddii 3^{ffaa} qeenxee saala (dub.) keessatti akkasumas, dhamjechi |ni...-u| ramaddii 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} danuu keessatti hundee xumura muummee waliin ta'uun hennaa gara fuulduraa kan agarsiisan ta'uu ibsamuu qaba ture.

Yaada kana ilaalchisee Geetaachoo (2009:90), (Mitikkuufi Tashoomaa 1992:56) "... dhamjechi 'ni...a', 'ni...i', 'ni/nan...a' fi 'ni...ø' ennaa dhufu yoo agarsiisan dhamjechi 'ta'a' jedhu kun ammoo deemsu jiru shakkisiisaa yookiin mama ta'uu agarsiisa," jechuun ibsu.

Tajaajilasaa bu'uureffachuun murannaalaaf unkaa/seera caaseffamasaa yoo diriirsinu:

Hennaa murannaalaa = latii ni/nan + hundee xumura muummee + latii -a/-i/-u | + tumsii | ta'a |jedhudha, jechuun nidanda'ama. Yaaduma kana tumsuudhaan tajaajila dhamjechootni kunneen qaban fakkeenya waliin yoo ibsan: "Gochi yeroo dhufu keessa raawwatamuun isaa mama yookiin shakkisiisaa ta'e haala armaan gadiitiin ibsama," jedhu, (Mitikkuufi Tashoomaa 1992:56), (Geetaachoo 2009:90).

1. Ani nan dhufa ta'a. Nuti nidhufna ta'a.
2. Ati nidhufta ta'a. Isin nidhuftu ta'a.
3. Inni ni dhufa ta'a. Ishiin nidhuftu ta'a. Isaan nidhufu ta'a.

... hima "Inni nidhufa ta'a" jedhu keessatti dhamjechi |ni...a| jedhu kun hennaa dhufu agarsiisa. Dhamjechi |ta'a| jedhu kun immoo gochichi kan nama shakkisiisu ta'uusaa agarsiisa. Akkasumas, 'ni...-i', 'ni/nan...-a' fi 'ni...-u/ø' ennaa dhufu agarsiisu, jechuun ibsaniiru.

Walumaagala, unkaa hennaa ilaalchisee ibsa armaan olitti hayyoota adda addaan dhiyaate kanarraa wanti hubannu akaakuuwwan hennaa dhiyaatanii jiran martinuu caasaa qofa osoo hintaane unkaa ittiin tokko kan biroorraa adda ittiin ta'uun beekkaman qabaachuusaaniiti. Kana keessattis, tajaajilli tokko tokkoo xumuroota muummeefi xumuroota tumsii akkasumas, latiilee caaseffamoota kanneen keessa jiranii adda bahee kan taa'ee jiru kana bakka tokkotti gabatee keessatti walitti qabanii kaa'uun nidanda'ama.

**Gabatee(1) Cuunfaa Sakatta’a Kitaabilee Wabii Adda Addaarraa Gosoota Henna
Hunda Tokko Kan Biroorraa Addaan Baasanii Ibsuuf Unkaa/Form
Hennaalee Adda Bahan**

Lak	Gosoota henna/kinds of tense	UnkaaHenna/Form of tense
I	Henna Ammaa/Present Tense	
1.1	Ammee Baaqqee	Latii[ni/nan/hin]+hundee xumura muummee+latii{-a/-i/-u/ø} ta’a.
1.2	Raawwima Ammeenna	Hundee xumura muummee+ latii{-e/ø}+ Hundee xumura tumsii +latii{-a/-i/-u} ta’a.
1.3	Amsiqaa	Hundee xumura muummee+ latii{-aa}+ hundee xumura tumsii + latii{-a/-i/-u/ø} ta’a.
II	Henna Darbe/Past Tense	
2.1	Qaatee baaqqee	Hundee xumura muummee+ latii{-e/ø} ta’a.
2.2	Raawwima Dabrennaa	Hundee xumura muummee+latii{-e/ø}+ hundee xumura tumsii+latii{-e/ø} ta’a.
2.3	Tarsiqaa	Hundee xumura muummee + latii{-aa} + hundee xumura tumsii + latii{-e/ø}ta’a.
III	Duranaa/Future tense	
3.1	Murannaa	Hundee xumura muummee +latii{-f/-fan}+hundee xumura tumsii [jir-]+latii{-a/-i/-u}ta’a.
3.2	Murannaalaa	Latii ni/nan+ Hundee xumura muummee +latii{-a/-i/-u}+ xumura tumsii[ta’a] jedhudha.

2.2 Tooftaa Hennaan Kitaaba Barataa Keessatti Dhiyaachuun Ittiin Shaakalamuu Qabu

Tooftaa afaan ittiin barsiifamuu qabu ilaalchisee mala isa kanatu hunda caalaatti filatamaadha jedhamee hanga yoonaatti yaadni hiddame hinjiru. Tooftaan hanga yoonaatti haala qabatamaa qabiyyee afaanii bu'uureffachuun hojiirra oolchuuf jirus mala afaan lammaffaarratti kan xiyyeeffate ta'uu Hiikaafi Taatek akka kanatti aanee jiruun ibsaniiru:

Afaan baarsiisuu waliin walqabate gaaffii guddaan ka'u afaan haala akkamiin ykn mala akkamiin osoo baratame gaariidha Kan jedhudha. Kanaafuu, afaan baarsiisuun mala mataa isaa ta'e kan barbaadudha. Haa ta'u malee, amma yoonaatti mala afaan barsiisuu waliin walqabatee xiyyeeffannoon guddaan kan kenname mala afaan lammaffaa barsiisuudhaafi. kunis naamoonni Awurooppaa A/Ingiliizii biyyoota Afriikaatiif ykn biyyoota birootiif akka afaan lammaffaatti barsiisuuf hojiirra kan oolchanidha.

Afaan dhalootaa barsiisuuf jedhamee tooftaan maqaadhaan adda ba'ee beekkamu hagas mara hinjiru. Kanaafuu, Afaan Oromoo akka afaan dhalootaatti barsiisuudhaaf tooftaan mijaa'aan isa kana kan jedhuufi yaada murtaa'e tokko argachuu hindandeenyu. Karaan jiru tokko yoo jiraate afaanota biroo barsiisuuf jedhamee tooftaa hordofame sakatta'uun Afaan Oromoo akka afaan dhalootaatti barsiisuuf tooftaa mijaa'oo ta'e barsiisaan akka qindeeffatu karaa agarsiisuudha. Wanti beekkamuu qabu garuu barnoota afaanii ammaayyaa keessatti kaayyoon barumsa afaanii inni guddaan barataan afaan barumsaaf dhiyaate sanaan dandeettii waliigaltee gahaa ta'e akka horatu dandeessisuudha,(Hiikaafi Taatek, 1998:96).

Ibsa armaan olii kanarraa wanti hubannu afaan barsiisuudhaaf keessumaa afaan dhalootaaf haala qabatamaa qabiyyee afaan dhiyaatu sanaa bu'uureffachuun dhiyeessudha malee tooftaa ykn mala kanatu sanarra caala jedhamee wanti taa'e kan hinjiraanne ta'uusaati.

2.3 Haalota Dhiheenya Seerluga Barsiisuu/Approaches To Teaching Grammar

Hiikaafi Taatek (1998: 267), Richardsfi Rodgers(2001) wabeeffachuun, haalli dhiheenya seerluga barsiisuu namaa namatti adda addummaa qabaatus, haalawwan dhiheenya gurguddoon sadii akka jiran haala armaan gaditti dhiyaateen ibsaniiru:

(1) Haala Dhiheenya Bu'aa /product Approach:

Haalli kun yeroo baay'ee seerluga barsiisuuf unkarratti kan xiyyeeffatudha. Kunis kan raawwatamu b/ttoonni irra deddeebi'anii seericha baratan akka jedhan, akka yaadataniif seerlugicha akka ibsan taasisuunidha. Rakkoo dhiheenya kanaa, b/ttoonni seerluga afaanichaa sirriitti beeku garuu dareen ala itti fayyadamuu hindanda'an.

(2) Haala Dhiheenya Adeemsaa /process Approach:

Haalli dhiheenya adeemsaa kun seerluga barsiisuuf unkaa ykn caasaa afaanichaarratti osoo hinta'iin seerluga caasaa afaanichaa kanatti dhimma bahuun ofibsuu qabu jedha. Amalli haala dhiheenya kanaa inni guddaan, b/ttoota waliin dubbii keessatti akka qooda fudhatan gochuudha. Walumaagalatti, kaayyoon haala dhiheenya kanaa seerluga b/taa waliigaltee daree keessaafi alatti oolchuuf beekumsa walirraa fudhachuudha.

(3) Haala Dhiheenya Dandeettii /Skill Approach:

Maloonni afaan barsiisuu hedduun akka jedhanitti afaan barsiisuun akkuma konkolaachisuu, teenisii taphachuu fi k.k.f ogummaadha. B/taan seerluga barachuu kan danda'u gochaan agarsiisuuni jedha.

B/saan haala dhiheenya ogummaatiin fayyadamu tokko shaakalawwan ijoo ta'an lama raawwachuu qaba. Inni tokkoffaan b/ttoonni seerluga afaanichaa akka qayyabatan gargaaruu fi mata ofiitiif seerluga akka qayyabataniifi hiika isaa akka hubatan carraa kennuudha.

Shaakalli inni lammaaffaan immoo b/ttoonni barnoota ofii akka karoorfatan akka ofumasaanii ciminaafi dadhabina isaanii ilaalanii fi tarsiimoo gaarii seerluga itti baratan akka lafa kaa'atan gargaaruudha.

(4) Seerlugni Didaaktiivii /deductivefi Indaktiivii/inductive'n barsiifamuus nidanda'a.

(4.1) Maleenya Didaaktiivii/Seera Afaanii Barsiisuu/Deductive Approach

Didaaktiivii jechuun karaa ittiin barsiisaan barattootaaf erga seera murtaa'aa tokko ibsee fiin booda fakkeenya kennuun sana bu'uureffatanii shaakaloota adda addaa dhihaatan akka dalagan taasisuudha.

Fkn. Mata duree: Maqibsa

Maqibsa jechuun jecha ykn gaalee maqaa booda dhufuudhaan maqaa sana kan ibsu jechuudha.

Fkn.Sangaa **diimaan** marga dheedaa jira.

Hima armaan olii keessatti jechi jala sararame maqibsa jedhama jechuun barsiisaan erga ibsa kenniifi booda b/ttoonni ammoo bu'uura kanaan shaakala gilgaala adda addaa akka dalagan taasisa.

Brown(2007:105) *“Deductive reasoning is a movement from a generalization to specific instances: specific subsumed facts are inferred or deduced from a general principle,”* jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti maleenyi didaaktiivii adeemsa fakkeenya/ta'insa yaada waliigalaarraa gara yaada murtaawaatti deemuuti. Ta'insoonni xixiqqaan walitti kurfaa'an wantoota beekamoo waliigalaarraa kan maddan ta'uu namatti agarsiisa. Darribaw(2007), Thornbury(2000), wabeeffachuun *“Maleenya kana keessatti barsiisaan jalqaba seera, yaaxina afaan sanaa erga gadi fageenyaan dhiyeesseen booda fakkeenya garagaraa kana waliin deemu kennuun, sana bu'uura godhachuun akka shaakalan kan taasisudha. Akka maleenya kanaatti barataan takkaa seera afaanii sana hubannaan seera sana fayyadamuun fakkeenya garagaraa dhiyeessuu darbees afaan sanatti fayyadamuu nidanda'a,”* jechuun ibseera.

Paulstonfi Bruder(1976) maleenyi kun irra caalaatti kan inni hojiirra oolu barattoota kaka'umsa olaanaa qaban keessatti, matadureen ulfaataa yommuu ta'u, barattoota sana qormaataaf qopheessuuf barsiifna yoo ta'e maleenya indaaktiivii filatamaadha. Kana malees, maleenya kana keessatti akka barattoonni shaakalaniif ykn hojjetaniif dhiyaatan: seera afaan sanaa ibsuu, jijjiirraa, gaaffiifi deebii, bakka duwwaa guutuu, himoota ijaaroo, yaadota walitti firoomsuufi kkf fa'i. Itti dabalees, maleenyi kun dandeettiiwwan afaanii jiran keessaa ogummaa barreessuu gabbifachuurratti kan xiyyeeffatudha, jechuun ibseera.

(4.2) Maleenya Indaaktiivii/Seera Afaanii Kalaquu(Inductive Approach)

Indaaktiivii jechuun yemmuu barsiisaan tokko barattoota isaa seera waan barataa jiranii akka ofiisaanii bira ga'an gochuuf gaaffilee adda addaa gaafachuun qabsiisu jechuudha.

Fkn Mata duree: Ibsa Xumuraa

Barsiisaa = Ibsa xumuraa jechuun maal jechuudha?

Barataa = Ibsa xumuraa jechuun jecha xumura ibsu jechuudha.

Barsiisaa= sirriidha. Ibsa xumuraa jechuun jecha ykn gaalee xumura dura dhufuun xumura ibsuudha. Haaluma kanaan itti fufuun shaakala gilgaalaas akka dalagan barsiisaan barattootaaf carraa kenna.

Brown(2007:104) maleenya kana yoo ibsu, *“In case of inductive reasoning one stores a number of specific instances and induces a general law or rule or conclusion that governs or subsumes the specific instances,”* jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti namni tokko fakkeenya yaada murtaawoo qaban walitti qabuufi gudunfaa/seera waliigalaa kan fakkeenya/yaada murtaawoo sana hogganan uumuudha. Kun ammoo yaadichi murtaawwaarraa gara dimshaashaatti kan deemu ta’uu agarsiisa.

kaayyoo guddaan maleenya kanaa barattoonni caasluga baratan sana fayyadamanii akka isaan ittiin waliigalaniif kan dandeessisudha. Barsiisaan maleenya kana keessatti mataduree caasluga kennamerratti qabxii muraasa erga isaan yaadachiisee akkasumas, fakkeenya hedduu seera afaanii sanarraa baruu danda’an erga kenneen booda barattoonni akka hubataniif hinhubanne adda baasuuf jecha seera afaanii fakkeenya sun bakka bu’u akka himan taasisa jechuun ibseera, Thornbury(2000:29).

Akka maleenya kanaatti afaan akkaataa daa’imni afaan tokkoffaa ittiin baratu hordofee baratama yaada jedhu dabarsa. Brown(2007:105), Peter(1981) wabeeffachuun *“We are inclined, too often to assume that a child’s linguistic development proceeds from the parts to the whole, that is, children first learn sounds, then words, then sentences, and so forth,”* jechuun ibseera. Yaada hayyuu kanarraa wanti hubannu: yeroo baa’ee wanti dagatamuu hinqabne guddinni xiinqooqa daa’immanii salphaarraa gara walxaxaatti kunis, daa’imman jalqaba sagaleelee, jechoota, himoota,... akkasumaan damee xixiqqaarraa gara isa waliigalaatti barachaa kan deeman ta’uusaati.

Namni tokko seera afaan sanaa irraa jalaan barata malee altokkotti waamara barachuu hindanda’u. Gilgaalonni askeessatti dhiyaatan hirmaannaa barattootaa baay’inaan barbaadu. Irra caalaatti barattoonni beekumsa afaan sanaa gadi fageenyaan akka argataniif darbees afaan sanatti sirnaan akka fayyadamaniif didaaktiivii caalaa maleenya indaaktiivii filatamaadha jechuun ibseera.

Maleenya kana keessatti mataduree kenname sanarratti barataan muuxannoo isa darbe waliin akka walqabsiisuufi yaadatu gochuun fakkeenya kenname bu’uura godhachuun ofiisaanii qoratani seera haaraa afaan sanaa bira akka ga’antu eegama. Barattoonni dandeettii waliin marii’atanii rakkoo hiikuu akka gonfatan isaan dandeessisa. Afaan sana akka beekaniif qofa osoo

hintaane afaan fayyadamuu akka danda'an isaan taasisa. Kaayyoo barnoota afaanii ittiin waliigaluuf jedhus nidhugoomsa. Kunis, namni uumamasaatiin sababa namni biraa dhiyeessurra sababa mataa isaatti waan amanuuf. Waan jedhu tokkoofis sababasaa waliin akka kaasuuf nijajjabeessa, (Thornbury, 2000:51).

Walumaagala, caasluga barsiisuuf hanga ammaatti maleenyi irra caalaatti gaariin kana jedhamu jiraachuu baatellee, isa haala barataan keessatti barachaa jiru sana keessatti mijataa ta'etu gaariidha jechuun nidanda'ama. Yaaduma kana Brown(2007:105) *"Both inductively and deductively oriented teaching methods can be effective, depending on the goals and contexts of a particular language teaching situation,"* jechuun ibsa. Akka yaada kanaattis, maleenya indaaktiiviis ta'u didaaktiiviin bu'a-qabeessa kan inni ta'uu danda'u, haala qabatamaa galmaafi galumsa/kaayyoo afaan baratamu sanaa irratti hundaa'uun akka ta'e namatti agarsiisa. *"The appropriate is the best,"* (Kasuya, 2007).

"Barumsi seerlugaa gaariin hanga danda'ametti karaalee kanneen lamaanitti gargaaramuu qaba. Mala ittiin gargaaramnu kan murteessu, qabiyyee barnootichaa, muuxannoo b/ttootaa, naannoo barattoonni irraa dhufaniifi barsiisicha mataasaati," (Hiikaafi Taatek 1998:180)

Haala kanaan tooftaan tokko tokkoo dameewwan caasluga ittiin barsiifamuu qabu addadda bahee waan hinjirreef, haala qabatamaa qabiyyee caasluga dhiyaatu sanaa bu'uureffachuun haala dhiyeenya caasluga waliigalaatiin hogganamuun murteessaadha. Kun ammoo tooftaa caaslugni ittiin dhiyaachuu danda'u malee, kan tokko tokkoo akaakuuwwan caasluga dhiyeessuuf tooftaan adda bahee taa'e kan hinjiraanne ta'uu namatti agarsiisa. *"Methods can be effective, depending on the goals and contexts of a particular language teaching situation,"* jechuun ibsaniiru. Akka yaada kanaattis, maleenya indaaktiiviis ta'u didaaktiiviin bu'a-qabeessa kan inni ta'uu danda'u, haala qabatamaa galmaafi galumsa/kaayyoo afaan baratamu sanaa irratti hundaa'uun akka ta'e namatti agarsiisa.

Akka beektonni mala afaan barsiisuu ibsannitti, seera afaanii dhiheessuun barattoonni seericha fakkeenya garaagaraan akka shaakalan gochuun, tooftaa seerlugni ittiin barsiifamu keessaa isa tokkodha. Tooftaan kun, adeemsaan seerluga barsiisuu osoo hintaanee bu'aa giddu galeessa godhata, (Stern, 1992:28). Sababnisaas, unkaa seera barsiifamuu barattootaaf ibsuun akka isaan fakkeenya dhiyaatu hubataniifi ittiin shaakalan taasisa. Adeemsa kanaan xiyyeeffannaa guddaan seera afaanii ibsuuf kennama. Haala dhiheenya kanaan seerluga barsiisuu keessatti barsiisaan:

- Seera afaanii barattootaaf ibsa,
- dura unkarratti xiyyeeffachuun boodarra hiika barsiisa,
- barattoonni seera afaanii dhihaate shaakalanii akka baratan taasisa,
- haala seerlugatti fayyadamuun waliigaltee uumuu hinmijeessuu.

Barbaachisummaa seerri/qajeelfamni afaanii qabu ilaalchisee O' Grady, W.(1989:6) “*peoples must be taught the grammatical rules of their language,*” jedha. Akkasumas, “*Grammatical rules are supposed to be “logical,”*” jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti nammoonni seera seerluga afaan isaanii barachuu akka qabaniifi kun ammoo sababawaa ta’uutu ibasame.

Gama birootiin karaa filatamaa ittiin seerlugni dhiyaachuu qabu ilaalchisee yaadni kun dhiyaateera:

The best way to learn grammar is usually more effective to look at examples of English rather than to read statements about it. The explanations of grammar should be descriptions of how English works; they are a guide to understand not ‘rules’ to be memorized. The important thing is the language itself. Another way of actively learning grammar is to write down sentences you see or hear which contain examples of the grammar you are studying. You may come across such sentences in English books or newspapers, on television or on the internet, (Eastward, 2002:1)

Karaa filatamaa ittiin seerlugni dhiyaachuu qabu ilaalchisee yaada armaan olii kana irraa wanti hubannu, barreeffamoota/himoota waa’ee afaan sanaa ibsuuf barreeffaman dubbisuurra fakkeenya waa’ee afaan baratamu sanaarratti qophaa’an ilaaluun/dalaguun bu’aa qabeessa ta’uusaati. Ibsoonni seerlugarratti kennamanis afaan akkamiin akka tajaajilurratti kan bu’uureffate ta’uu qaba; kunneenis, wanti murteessaan afaanuma sana baruu waan ta’eef kallattiin kennamus hubannoo seerota qofaa sammuutti qabachuu akka ta’uu hinqabne agarsiisa. Karaa biraan ittiin si’aayinaan seerluga barannu, fakkeenya waa’ee seerluga barannu sanaarratti karaa adda addaa[kitaaba barnootaa, galaalchaa, talaviziinii, intarneetiifi kkf biroo] waan argine ykn dhageenye himoota keessatti barreessuun akka ta’etu ibsame.

Yaada hayyoota armaan olii kanarraas wanti hubannu tooftaan caaslugni ittiin dhiyaachuu danda’u garagaraa kan jiru ta’uusaati. Kunis, warreen duraa caasluga barsiisuuf seera afaan sanaa ka’umsa godhachuun skaakala adda addaan cimsuun murteessaa akka ta’e yoo eeran, kan itti

aanee jiru ammoo seera afaan sanaas ta'u barreeffama/yaadannoo waa'ee afaan sanaarratti qophaa'e osoo ka'umsa hingodhatiin fakkenyota afaan sana ibsuuf qophaa'an qofa bu'uura godhachuun gahaa akka ta'eetu ibsame.

Maleenyi kanatu sirriidha ykn kun ammoo dogoggora jedhamu jiraachuu baatus haala qabatamaa qabiyyee caasluga dhiyaatu sanaa bu'uureffachuun caasluga dhiyaatu sana barsiisuun murteessaa akka ta'e yaada hayyuun Brown(2007:105) *"Both inductively and deductively oriented teaching methods can be effective, depending on the goals and contexts of a particular language teaching situation,"* jechuun ibserraa hubachuun nidanda'ama. Haaluma kanaan haala dhiyeenya hennaa ilaalchisee caasaan qofa osoo hintaane unkaan deeggaramuun dhiyaachuu akka qabu ibsa hayyootni afaanii akka armaan gadiitti dhiyeessan irraa hubachuun nidanda'ama.

Haala dhiyeenya hennaa keessatti barsiisaan fakkeeniyota tokko tokkoo akaakuuwwan hennaa ibsan unkaafi caasaan dhiyeessuun murteessaadha. Fakkeenyaaf, yeroo raawwii gochootaa addaan baasee barsiisuuf latiilee gochaa raawwatame/past action/fi gochaa hinraawwatamne agarsiisan himoota keessatti erga agarsiiseen booda haala latiileen kunneen ammoo xumura muummeerrattis ta'u xumura tumsiirratti fufamanii dhiyaachuun hennaa tokko isa kan biroorraa ittiin addaan baasuuf tajaajilan unkaan agarsiisuun barbaachisaadha.

Haala dhiyeenya hennaa kana ilaalchisee akaakuuwwan hennaa caasaan qofa dhiyaatan unkaan tumsuun dhiyeessuu qofa osoo hintaane akaakuuwwan hennaa silabasii keessatti dhiyaatan hundi Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa Afaan Oromoo keessatti karaa walsimannaa qabuun dhiyaachuun, gosoonni hennaa dhiyaatan moggaasa maqaafi tajaajilli latiilee akkasumas, caaseffamni biroon achi keessa jiraachuu malan iftoomina karaa qabuun dhiyaachuun, maleenyota dhiyeenya caaslugaa jiran sirnaan fayyadamuun, tooftaalee gilgaalota madaallii adda addaa fedhii barachuu barattootaa guddisanitti gargaaramuun kana malees, walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qabaachuun daran murteessaadha.

2.4 Meeshaalee Sirna Barnoota Afaanii

Waa'ee meeshaalee barnootaa yeroo kaasnu kallattiinis ta'u alkallattiidhaan waa'ee sirna barnootaa kaasuun keenya kan hinhafnedha. Kanaafuu, waa'ee sirna barnootaa kana maalummaafi hariiroo/tumsanni meeshaalee barnootaa waliin qabu akka itti aanee jirutti ilaaluun nidanda'ama.

Maalummaa sirna barnoota afaanii ilaalchisee hiikni adda addaa kenname jiraatus, yaadrimee bal'aa kan ofkeessaa qabu ta'uu hayyuun Richards (2001:14) akkas jechuun ibseera:

Language curriculum is an aspect of a broader field of educational activity known as curriculum development or curriculum study. Curriculum development focuses on determining what knowledge, skills and values students learn in school. What experiences should be provided to bring intended learning outcomes and how teaching and learning in school or educational systems can be planned, measured and evaluated. Language curriculum development refers to the fields of applied linguistic that address these issues.

Akka yaada hayyuu kanaatti sirni barnoota afaanii dirree isa bal'aa ta'ee kan gochaawwan barnootaa keessatti raawwatan ykn qorannoon sirna barnootaa ittiin gaggeeffamudha. Kunis, xiyyeeffannoonisaa beekumsa, dandeettiifi sona barattoonni mana barumsaa keessatti argatan murteessuurratti. Akkasumas, akkamitti barattoonni haala baruufi barsiisuurraa bu'aa akka argataniifi bu'aan argame sun madaalamuu akka danda'u kan karoorse kaa'u ta'uu hubanna.

Kaayyoon sirna barnootaa ammoo kan isaan hojiirra oolan meeshaalee barnootaatiidha. Sirni barnootaa meeshaalee barnootaatti gargaaramuun kaayyoofi galma kaa'ame akka ga'u danda'u Tsiggee(2009), NEK. International Consultancy(1999:39) wabeeffachuun yoo ibsiteetti:

“Many educator believe that the curriculum is the means through which education is transacted and in order to do this there is need for some curriculum materials through which the curriculum transmits its message, convey its meaning and values. It includes the syllabus and different interactional materials, such as text books, teacher's guide, teaching aids etc,” jechuun ibsiteetti.

Ibsa kanarraa wanti hubannu sirni barnootaa karaa ittiin barnootni darbu/dhiyaatuufi kana gochuuf ammoo meeshaaleen sirna barnootaa kanneen akka: silabasii, kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaa, meeshaalee deeggarsa barnootaafi kkf barbaachisoo ta'uu isaaniiti.

(a) Silabasii Barnootaa

Silabasiin ragaa isa guddaa karaa ittiin qopheessitoonni sirna barnootaa odeeffannoo dhimmamtoota barnootaaf dabarsuuf kan gargaaru ta'uu Tsiggee(2009), Dublin and Ollishtain(1986) wabeeffachuun yoo ibsitu, *“The syllabus is one of the important curriculum tools via which curriculum developers convey information to teachers, learners, text book writers, directors etc,”* jedhu. Kun ammoo silabasiin meeshaa bu'uuraa karaa ittiin qopheessitootni sirna barnootaa odeeffannoo barsiisotaaf, barattootaaf, warreen kitaabilee maxxansaniif, hoggantootaafi kkf biroof ittiin dabarsan ta'uu agarsiisa.

Tsiggee(2009), BBO(1995) wabeeffachuun: *“Silabasiin qophii sirna barnootaa keessatti meeshaa gahee guddaa qabudha. Gaheen isaa kunis akaakuu barumsa tokkoof kaayyoowwan fiixaan bahuu qaban, qabiyyeewwan kaayyoowwaniif mijaawaa ta'an, wayitiilee qabiyyeewwaniif ramadaman, malaafi tartiiba dhiyeessa barnootaa hunda ifaan kan agarsiisudha,”* jetti. Kun ammoo silabasiin meeshaa isa bu'uuraa fi murteessaa kan gosa barnoota tokkorratti xiyyeechuun hojii barnoota kennamuuf karoorfame sana malleen baruufi barsiisuu adda addaa waliin walqabatee kan dhiyaatu ta'uu argina.

(b) kitaaba Barnootaa

Adeemsa hojii baruufi barsiisuu fiixaan baasuuf kitaabni barnootaa baay'ee murteessadha. Yaada kanas, Tsiggee(2009), stern(1992) fi Fikremariam(2007) wabeeffachuun, *“kitaabni barnootaa beekumsa ykn seera afaanii kan ittiin dhalootaa dhalootatti dabarsaniifi hojiilee baruufi barsiisuu milkeessuu keessatti gahee guddaa kan qabu ta'uusaa akkasumas, fedhii barattootaa giddu galeessa godhachuu akka qabuufi silabasii barnootaa wajjin walsimatee qophaa'uu akka qabu ibsiteetti.”*

Yaadni bu'uuraa ibsa kana keessatti dhiyaate kitaabni barnootaaf dhiyaatu tokko tokkoon qabiyyee achi keessatti argamanii silabasii kitaabichaaf qophaa'ee jiru waliin walsimatee deemuu akka qabu namatti agarsiisa.

(c) Qajeelcha Barsiisaa Ilaalchisee

ulaagaalee qabxiilee madaallii kitaaba barnootaa keessatti qajeelchi barsiisaa mala baruufi barsiisuu gahumsaan kan qabu, qabiyyee kitaabichaatiin haalaan kan walsime, gilgaalota dabalataa kan kennu ta'uu qaba (Brown, 2000). Itti dabalees, Tsiggee(2009), qajeelcha barsiisaa A/Oromoo(1995) wabeffachuun akka itti aanee jirutti ibsiteetti:

*“Qajeelchi barsiisaa meeshaalee sirna barnootaa keessaa tokko ta’ee kan kaayyoo, qabiyyee, mala baruufi barsiisuurratti odeeffannoo gahaafi barbaachisaa ta’e kennuun haala baruufi barsiisuuf tumsa godhan akkasumas, gilgaalotaafi shaakaloota garagaraa dhiyeessuufi meeshaalee deeggarsa barnootaa eeruun kaayyoo barumsichaa galmaan ga’uurratti hojii baruufi barsiisuu kan tumsu akka ta’e ibsiteetti.”*Yaada kanarraa wanti hubannu qajeelchi barsiisaa mala baruufi barsiisuu qofa kan ofkeessatti hammate osoo hintaane qabiyyeen achi keessatti dhiyaatu qabiyyee kitaaba barataa keessatti dhiyaatu waliin kan walsimuu qabuufi gilgaalota dabalataa kitaaba barataarratti hinhammatamne qabaachuu kan qabu ta’uu agarra.

2.4.1 Walitti Dhufeenya Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa

Dublin and Olshtain(1986:29) “Kitaabni barnootaa silabasii barnootaa faana walsimatee deemuun isaa madaalamuu qaba; madaalamanii kan walsimatan yoo ta’e hojiirra akka ooluu danda’u, kan wal hinsimne yoo ta’e garuu lamaan isaaniyyuu adda addatti xiinxaluufi sababoota garaagara ta’aniif adda baasuun irra deebi’anii qopheessuun akka barbaachisu ibsaniiru.”

Ur, P.(1995:37) hariiroo kitaabni barnootaafi silabasiin qabu yoo ibsu, *“The course or the text book you teach , or intended to teach, are very likely to be based on some kind of written syllabus,”* jedha. Kana malees, Richards(2001) haala walsimannaa silabasii barnootaafi kitaaba barnootaa yoo ibsu, hojiin dursaa haala baruufi barsiisuu keessatti silabasii barnootaa qopheessuudha. Sana booda kaayyoo silabasichaa bu’uureffachuun meeshaalee baruufi barsiisuuf oolan qopheessanii barsiisotaafi barattoota wajjin hojiirra oolchuudha jechuun ibsa.

2.5 Gilgaalota Madaallii

Dirribaa (2008), Richardsfi Renandya (2003), wabeeffachuun kitaabni barnootaa kan barsiisu qofa osoo hintaane, kan madaalus ta'uu qaba. Kitaabni barnootaa gaariin ulaagaalee qabaachuu qabu keessaa gilgaalota shaakalsiisuufi dalagaalee adda addaa xumura boqonnaatti kan dhiyeessuufi haamilee barattootaas kan ijaaru ta'uu qaba; jedha. Maalummaa gilgaalotaa ilaalchisees Richardsfi Renandya (2001), Prabhu (1987), wabeeffachuun ibsan bu'uura godhachuun, gilgaalonni ykn dalagaaleen gocha barattoonni odeeffannoo adeemsa barumsaan argatan gargaaramuun waan barataniin milkaa'uuf raawwatanidha jechuun ibsa. Adeemsi barnoota afaanii ammoo, gochaalee gilgaalaan dhiyaatan dalaguu, shaakaluu irratti kan xiyyeeffatedha. Itti dabalees, Nunan(1989), akka ibsetti gilgaalli dalagaa barattoonni ciicata barnootaa argataniin haala qabatamaa keessatti dalagan kan murteessu gaaffilee adda addaati.

2.5.1 Amaloota Gilgaala Gaarii

Dirribaa (2008), Nunan (1989) wabeeffachuun akka ibsetti, gilgaalli barnootaa bifa ittiin dhiyaateefi qaama afaanii baratamu shaakalsiisuun amaloota qabaachuu qaban jedhee yaadolee akka itti aanee jirutti tarreeffaman ibseera. Gilgaalonni barnoota afaanii gaariin:

- ❖ Barattoonni ogummaa afaanii barataniin hojjechuufi shaakaluu akka danda'an kan taasisudha.
- ❖ Haala qabatamaa jirurratti hundaa'uudhaan kan dandeettii waliigaltee daree barnootaa keessatti shaakalsiisudha.
- ❖ Barattoonni rakkoo furuun gara yaada goolabaatti akka cehan kan hirmaachisudha.
- ❖ Wantoota qabatamoo ykn dhugaa ta'an irratti kan hundaa'edha.
- ❖ Barattoonni akka odeeffannoo waljijjiiran kan hirmaachisudha.
- ❖ Barattoonni akka irra deddeebi'anii shaakalan kan isaan taasisudha.

Akka Nunan ibsetti gilgaalonni barnoota afaanii keessatti, ogummaan afaanii barnootaaf dhiyaate kan ittiin shaakalamu waan ta'eef bakka guddaa qabu. Gilgaalonni kun ammoo, haala barataan shaakaluu danda'uun dhihaachuun isaanii amala gilgaala gaarii isaan jechisiisu akka qabaatan yaada armaan olii kanarraa hubachuun nidanda'ama.

2.5.2 Akaakuu Gilgaalotaa

Akkuma beekkamu malli yeroo ammaa afaan barachuufi barsiisuuf hordofamaa jiru, mala afaan waliigalteef barsiisuuti. Akka Nunan(1989), ibsetti mala afaan waliigalteef barsiisuu keessatti dhiyaannaan dalagaarratti hundaa'e gilgaalotaaf bakka guddaa qaba. Dhihaannaa kana keessatti adeemsi barachuufi barsiisuu gochaa barattoonni dalaguun afaan baratan irratti kan hundaa'edha. Gochi kun ammoo gilgaalota adda addaa dalaguudha. Gilgaalota kanas bakka gurguddaa sadiitti qooduun ibseera:

(1) Gilgaalota odeeffannoo hir'ate guutuuf dhiyaatan

Gilgaalonni gosa kanaa odeeffannoo qaama tokko irraa gara qaama birootti dabarsuu kanneen danda'anidha. Sababnisaa, odeeffannoo barataan tokko beeku, barataan biroo beekuu dhiisuu waan danda'uuf muuxannoo akka waljijjiiran taasisa. Kunis gilgaala akka hojii cimdii hojjechiisuutti ilaala. Hojii cimdii keessatti ammoo, barattoonni hundi waliin dudubbachuun odeeffannoo barbaadame waliif kennuuf carraa kan argatan ta'uu agarsiisa. Fknf, yaada hin xumuramiin hafe tokko dhiyeessuun ergaasaa akka afaaniin waliif ibsuun xumuran taasisuu.

(2) Gilgaalota sababa ibsuu barbaadan

Gosni gilgaalaa kun ammoo odeeffannoo dhiyaaterratti hundaa'uun odeeffannoo haaraa akka maddisiisan taasisuuf sababa qabatamaa dhiyeessuudha.

(3) Gilgaalota yaada ofii ibsuu gaafatan

Gaaffilee gilgaalota gosa kanaatiin dhihaatan haala dhiyaate keessatti deebii, fedhii, miiraafi ilaalcha b/ttootaa kan adda baasanidha. Kun ammoo, odeeffannoo qabatamaa fayyadamuun yaada ofii ibsuuf gargaara.

Walumaagala, kitaabni barataa madda gilgaalota qabiyyeen adda addaa ittiin shaakalamuufi ciicanni barataan qabiyyeewwan gara garaarratti argatu meeshaalee/kitaabilee sirna barnootaatiin qophaa'uufi dhiyaachuun barbaachisaadha. Karaa biraa, gilgaalonni dhiyaatan salphaarraa gara cimaatti, yaada ifaa ta'erraa gara yaada walxaxaatti qindaa'uu qabu. (Nunan, 1989).

Yaaduma kana tumsuun Dirribaa (2008), Brown (2000) fi Robinet (1978) wabeeffachuun qabxiilee madaallii kitaaba barnootaa keessatti hammatamuu qaban keessaa waa'ee dalagaalee

adda addaa qabaachuu kitaaba barnootaa yoo ibsu: kitaabichi dalagaalee gochaan hojiitti jijjiiraman kan ofkeessaa qabudhaa? Gilgaalonni addaddaa kan haala to'atamaafi to'atamaa hintaaneen barattoonni shaakalan kan qabu, ajajoota ifa ta'an kan qabu, ajajoonni shaakala addaddaa qajeelchuuf kennaman barsiisaafis ta'e barataaf akkaataa iftoomina qabuufi gaaffii kaasuu hindandeenyeen kan dhiyaatan, akkaataa barattoonni dammaqinaan keessatti hirmaachuu danda'aniin kan qophaa'e ta'uu akka qaban akkasumas, gilgaalota keessa deebii qabaachuu akka qabu ibseera.

2.6 Iftoomina Qabaachuu Ilaalchisee

Dirribaa(2008) Mc Donough and Shaw(1993) wabeeffachuun ulaagaa kitaabni barnootaaf dhiyaatu tokko guutuu qabu ilaalchisee iftoomaafi yaadrimee qabaachuu akka qabu ibseera. Kanarraa ammoo wanti hubannu qabiyyeen barnootaa kitaaba tokko keessatti dhiyaatu karaa ifa ta'eefi hubatamuu danda'uun akkasumas, qabxiilee ka'umsaa hirmaannaa barattootaaf karaa saaquu danda'uun akka dhiyaachuu qabantu ibsame.

2.7 Walitti Fufinsa Qabiyyee/Continuity

Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981), wabeeffachuun yoo ibsu, walitti fufinsi gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi'ee dhufu ta'ee garuu, guddachaa kan deemudha jechuun ibsa. Walitti fufinsi akka caasaa sirna barnootaatti, qabiyyeewwan barnootaaf oolan kutaa murtaa'aa keessattis ta'ee kutaawwan itti fufan keessatti jiraachuu qaba. Sababnisaas, barataan tokko yaada sana irra deddeebiin yoo barate ergaa/yaada isaa gadi fageenyaan akka hubatu isa taasisa. Kanaafuu, kitaaba tokko keessattis ta'u kutaawwan itti aanan keessatti qabiyyeen filatame walitti fufinsa qabaachuun caaseffamuu qaba. Yaada kanarraa ammoo wanti hubannu walitti fufisi, boqonnaatii boqonnaatti, akkasumas kutaatii kutaatti darbee argamuun qabiyyee tokkoo hubannaa barattootaa cimsuuf baay'ee barbaachisaa ta'uusaati.

2.8 Dagaagina Qabiyyee

Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981) wabeeffachuun dagaaginni qabiyyee walitti fufinsa qabiyyeetiin kan walitti dhuufeenya qabu yoo ta'ellee adda addummaa niqabaatu. Kunis, sirna barnootichaa keessatti qabiyyeen dhiyaatu sadarkaasaatiin dabalaafi gadi fageenyaan cimaa akka deemu kan taasisudha. Dagaaginni dhimma irra deddeebii osoo hintaane dhimma guddachaafi bal'achaa deemuu kan ilaallatudha jedha. Walitti fufinsi qabiyyee qofaasaa gahaa miti. Kanaaf,

walitti fufinsa keessa gabbinni yaadaa ykn dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababnisaas, walitti fufinsa sana keessatti yaanni haaraa damee horachaa deemuu qaba. Sana ta'uu baannaan barataan waan haaraa sababa hinarganneef barumsicha ninuffa; nituffata; ni jibba. Kanaaf, akkuma boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisu walitti fufinsa kana keessatti ammoo dagaaginni qabiyyee nibarbaachisa. Dagaagina qabiyyee sirnaan eeguuf qindoominni olee (vertical organization) murteessaadha. Kun ammoo akkuma kutaan guddachaa deemu qabiyyeenis salphaadhaa gara walxaxaatti guddachaa kan deemudha. Kunis, itti fufinsaafi walduraa duuba dhufinsa mirkanaa'uu danda'a. Itti fufinsi (continuity) qabiyyeen tokko dhimma tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kan illaallatu yoo ta'u, walduraa duuba dhufinsi immoo, tokko tokkoratti bu'uureffachuufi guddachaa deemuusaa agarsiisa.

2.9 Barbaachisummaa Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee

Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981), wabeeffachuun akka ibsetti, gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyeen dhiyaatu walitti fufinsa hinqabu taanaan hariiroon boqonnaa boqonnaatti akkasumas, kutaafi kutaa gidduu jiru addaan citaa ta'a. kun ammoo, akka barataan waan baratu sana sirnaan hinhubanne gochuu keessatti gahee olaanaa taphata. Kanaaf, meeshaalee barnootaa qopheessuu keessatti walitti fufinsi qabiyyee daran barbaachisaa ta'uusaa nuhubachiisa. Haaluma kanaan, walitti fufinsi qabiyyee qofaasaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessatti gabbinni yaadaa ykn dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababnisaas, walitti fufinsa sana keessa yaanni haaraa damee horachaa deemuu qaba. Sana ta'uu baannaan barataan waan haaraa sababa hinarganneef, barumsicha nituffata; ninuffa; nijibba. Kanaafuu, akkuma kutaa tokko keessatti boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa gara kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisu, bakka lamaanittuu walitti fufinsa keessatti dagaaginni qabiyyee barbaachisaadha jedha, (Dirribaa, 2008).

2.10 Sakatta'a Barruu Walfakkii

Kutaa kana keessatti barruulee dhiyaannaa qabiyyeetiin mata-duree qorannoo kana waliin hariiroo ykn walitti dhufeenya qabantu dhiyaate. Haaluma kanaan mata-duree barruu walfakkii kana jalatti barruuleen mata-duree kanaan walitti dhiyeenya qaban qoratichaan sakatta'amanii qorannoo kanaan walcinaa qabamuun ilaalamanii jiru. Barruulee sakatta'aman kanneen mata-duree qorannoo kana waliin haala dhiyeenya qabiyyeetiin wanti walisaan fakkeessu nijira. Haa

ta’u malee, kallattiidhaan unkaafi caasaa hennaarratti xiyyeeffachuun dhiyaachuurratti hanga qorataan sakatta’etti kan hinjiraanne ta’uu ibsa. Kun ta’ee garuu, hariiroo kallattii dhabanis, qabiyyeen walitti isaan fidu hedduun nijira. Haaluma kanaan dhimma walitti fufinsaafi dagaaginaa ilaalchisee Dirribaa (2008), “*xiinxala qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa kutaa 11fi 12: walitti fufinsaafi dagaagina irratti xiyyeeffachuun*” jedhurratti qorannoo gaggeesseen Tasfaayee (1981), wabeeffachuun yoo ibsu, gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyeen dhiyaatu walitti fufinsa hinqabu taanaan hariiroon boqonnaadhaa boqonnaatti akkasumas, kutaafi kutaa gidduu jiru addaan citaa ta’a. kun ammoo akka barataan waan baratu sanasirnaan hinhubanne gochuu keessatti gahee olaanaa taphata. Kanaaf, meeshaalee barnootaa qopheessuu keessatti walitti fufinsi qabiyyee daran barbaachisaa ta’uusaa nuhubachiisa. Haaluma kanaan, walitti fufinsi qabiyyee qofaasaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessatti gabbinni yaadaa ykn dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababnisaas, walitti fufinsa sana keessa yaanni haaraa damee horachaa deemuu qaba. Kun ta’uu baannaan barataan waan haaraa sababa hinarganneef, barumsicha nituffata; ninuffa; nijibba jechuun ibsa.

Yaada kanarraa ammoo wanti hubannu qabiyyeen tokko kitaaba tokko keessatti yaadrimeen isaa yoo dhiyaatu boqonnaatii boqonnaatti akkasumas, kutaatii gara kutaatti walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuu akka qabu argina. Bu’uura yaada kanaan, qorataan qorannoosaa keessatti walitti fufinsiifi dagaaginni caaslugaa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} rakkoo akka qabu eeruun qopheessitoota kitaabee kanneeniin itti yaadamee fooyya’uu akka qabu argannoosaa keessatti eereera.

Qorannoo kana keessatti ammoo, kitaaba barataa kutaa 11fi 12 keessatti unkaafi caasaahennaatu sakatta’ame. Kallattii ittiin unkaafi caasaan hennaa kun sakatta’ame keessaa ammoo, walitti fufinsiifi dagaaginni hennaa boqonnaa gara boqonnaatti akkasumas, kutaa gara kutaatti qabu addaan baasuun ibsuun isa tokkodha. Argannoon Dirribaa rakkoo walitti fufinsaafi dagaaginni qabiyyee kutaalee kanneen keessa jiru caasluga waliigalaarratti xiyyeeffachuun kan qorataa kanaarraa adda ta’us, rakkoon walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kun sakatta’a dhiyaannaa hennaa irrattis kutaalee kanneen keessatti adda bahuun dhiyaachuun isaa argannoo qorannoo kanaa dhugoomsuuf shoora mataasaa kan qabu ta’uu namatti agarsiisa.

Kana malees, sakatta’insa unkaafi caasaa himoota hennaa kana ilaalchisee tooftaalee gilgaalota madaalliitu sakata’ame. Kitaaba tokko keessatti qabiyyeen tokko wayita ijaaramu gilgaalota gosa

adda addaan tumsamuun barbaachisaadha. Dirribaa (2008),Nunan (1989)fi Breen (1987), wabeeffachuun afaan kaayyoo tokko, qabiyyee mijataafi adeemsa hojii murtaa’aan baratamuuf caaseffama gilgaalotaan gaaggeeffama. Barattoonni ammoo ciicata gilgaalarraa argataniin haala qabatamaan dalagaa adda addaa hojjechuu danda’u jechuun ibseera.Qabxiin biroon Dirribaana mata-duree kana jalatti irratti xiyyeeffachuun xiinxale haala dhiyaannaa gilgaalota caaslugaa kutaalee kanneen keessa jiranii yoo ta’u gama kanaanis, keessumaa walitti fufinsa qabaachuusaanii ilaalchisee sirnaan akka hinqophoofneefi xiyyeeffannoo guddaan akka itti kennamuu qabu argannoo isaa keessatti eereera.

Bifuma walfakkaatuun qorataan kunis, qorannoo kana keessatti sakatta’a haala qindoomina gilgaalota kutaalee kanneeniirratti gaggeesseen rakkoon akka jiru adda baaseera. Keessumaa akaakuuwwan hennaa tokko kan biroorraa addaan baasanii ibsuuf shaakalli gilgaalaa gahaa ta’e Kitaaba Barataa keessattis ta’u Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessatti qophaa’uu dhabuu qofa osoo hintaane warreen qophaa’anii jiranis shaakala gilgaala gosa walfakkaataafi fedhii shaakaluu barattootaa kan hinkakaasne ta’uu ibsa.

Gama birootiin qabiyyee caaslugaa dhiyaatu tokko maleenya qabiyyee sanaaf malu filachuun karaa iftoomina qabuun dhiyeessuun murteessaadha. Yaada kana ilaalchisee Darribaw(2007), mata duree “*Qaaccessa Qindaa’inaafi Maleenya Caaslugaa Kitaaba Barattootaa kutaa 12ffaa*” jedhurratti gaggeesseenKasuya(2007)wabeeffachuun yoo ibsu, caasluga barsiisuuf hanga ammaatti maleenyi hunda caalaa filatamaan kana jedhamu jiraachuu baatellee isa haala qabatamaa barataan barachaa jiru sana keessatti mijataa ta’etu gaariidha jechuun nidanda’ama. “The appropriate is the best,” jechuun ibseera. Darribaw qorannoo gaggeesse kanaanis maleenyi caaslugaa kutaa 12^{ffaa} didaaktiiviitti gargaaramuun kan dhiyaate ta’uu eereera. Haa ta’u malee, argannoon isaa caasluga waliigalaa kitaabicha keessatti dhiyaateefi kan kutaa 11^{ffaa} ofkeessatti hammachuu dhabuun qorannoo kanarraa adda ta’a.

Kana malees, qorataan qorannoosaa keessatti barruu walfakkii sakatta’een kan biroo kan inni argate walsimannaa qabiyyee silabasii, kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaarratti yoo ta’u kunis, kan Tsiggee Bayeechaa (2009) “*Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa Barnoota A/Oromoo kutaa 9^{ffaa} irratti Xiyyeeffachuun,*” kan jedhu yoo ta’u, kan Gaaddisaa Abdii(2016) gaggeessemoomata duree “*Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa Barnoota A/Oromoo: Kutaa*

^{10ffaa}*Irrattixiyyeeffatee,*” jedhuun dhiyeesses lamaan isaaniyyuu walsimannaa meeshaalee barnootaarratti gaggeessuun kan qorataa kanaa waliin walfakkeenya yoo qabaatanillee kutaa adda addaarratti gaggeeffamuufi caasluga waliigalaarratti xiyyeeffachuutiin walsimannaa qabiyyee hennaa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} irratti dhiyaatteraa addummaa qabaatu.

Boqonnaa Sadii : Mala Qorannoo

As jalatti qabxiilee saxaxa qorannichaa, madda ragaalee, mala iddattoofi filannoo iddattoowwanii, meeshaa funaansa ragaa, adeemsa ragaa walitti qabuufi mala qaaccessa odeeffannoofaatu dhiyaate.

3.1Saxaxa Qorannichaa

Qorannoo kana gaggeessuuf qorataan malleewwan ittiin qorannoon gaggeeffaman mala ammamtaa, akkamtaafi makoo keessaa isa qorannoo kana gaggeessuuf amala qorannoo kanaa waliin deemuu danda’u mala qorannoo akkamtaatti fayyadame. Sababnisaas, kaayyoon qorannoo kanaa unkaafi caasaa hennaa barnoota A/Oromoo kitaabilee barataa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessa jiran sakatta’uun jechootaan ibsuurratti waan xiyyeeffatuuf. kana fiixaan baasuuf ammoo malli kun dorgomaa kan hinqabne waan ta’eef. Yaadasaa(2008:68), Dastaa(2013:29) akkas jechuun ibsanii jiru “*Qorannoon qulqullaa’inaa odeeffannoo argate mala addeessaatiin ykn mala ibsaatiin dhiyeessa,*” jedhu.

Haaluma kanaan adeemsa qorannoo kanaa keessatti unkaafi caasaan gosootahennaa kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti akkamiin akka caaseffaman, akaakuuwwan hennaa dhiyaatan hangam iftoomina akka qaban, tooftaa shaakala gilgaalaa akkamii waliin akka dhiyaatanii jiran, maleenya didaaktiiviimoo indaaktiiviin akka dhiyaataniifi boqonnaatii boqonnaatti akkasumas, kutaatii kutaatti yoo cehan ammoo haalli walitti fufinsaafi dagaaginasaanii maal akka fakkaatantusakatta’ame. Walumaagala, qorannoo kana gaggeessuuf boqonnaa kana keessatti madda ragaalee, tooftaawwan iddattoon ittiin filataman, meeshaalee ragaan ittiin funaanaman, malli qindaa’inaragaaleefi haalli ittiin qaaceffaman dhiyaateera.

3.2Madda Ragaalee

Qorannoo kanaaf qorataan ragaalee qorannichaaf oolan kan argate kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} sakatta’uufi barsiisota A/Oromoo kutaalee kanneen barsiisaniif afgaaffii taasisuudhaani. Qorataan, barsiisota kanneen akka madda odeeffannoo dabalataatti kan fayyadame kitaabilee kanneeniin barsiisaa waan jiraniif rakkoolee dhiyaannaa qabiyyee hennaa waliin walqabatanii kitaabilee kanneen keessatti mul’ataniif hubannaa gahaa ta’e qabu jedhee waan tilmaameef gaaffilee gaafataman deebisuun akka gumaachaniif yaadameeti.

3.3Mala Iddatteessuu

Kaayyoon qorannoo kanaa unkaafi caasaahennaa barnoota A/Oromoo kitaabilee barataa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessaa sakatta'uun ibsuurratti waan bu'uureffatuuf qorannoon kun gosa qorannoo akkamtaa ta'ee mala sakatta'a kitaabaa kan fayyadamedha. Sababni qorannoo akkamtaa ta'eefis dhihaannaa unkaafi caasaahennaa kitaabilee barataa kutaa 11 fi 12 keessa jiran sakatta'uun rakkoolee jiran adda baasee rakkooleen mul'atan akka furamaniif yookiin karaa agarsiisuuf qoratichi ibsa akkamtaa/qualitative descriptive gargaamee waan jiruuf. Mala akkamtaatti gargaaramuun unkaafi caasaan himoota hennaa kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo keessaa yommuu sakatta'aman yaanni barsiisota kutaalee kanneen barsiisanii meeshaalee funaansa odeeffannoon fudhatamuun ibsamee jira. Rakkoo dhiyaannaa unkaafi caasaa himoota hennaa kitaabilee kanneen keessatti mul'atu adda baasuuf qorannoon kun yommuu qindaa'u iddattoo filachuuf meeshaaleen ragaan ittiin walitti qabamanis haala itti aanee jiruun qindaa'eera.

3.4Mala Filannoo Iddattoo

3.4.1Kitaaba Barataafi Kutaa

Kitaabni barataa A/Oromoo Kutaa 9-12 Ministeera Barnootaan Bara 2005/2012 qophaayee manneen barnootaa Oromiyaa keessa jiran hundaaf bifa walfakkaatuun dhiyaate. Haaluma kanaan, kitaabni qorannoon kun irratti gaggeeffame kitaaba barataa barnoota A/Oromoo kutaalee 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} bara 2005 qophaa'an irrattidha. Sababni qoratichi kitaabilee kanneen filateef ammoo, yeroo dheeraaf wayita kitaabilee kanneeniin barsiisaa turetti caasaaleen gooroowwan hennaa ibsan meeshaalee sirna barnootaa sadan keessatti walsimannaa dhabuun, unkaan deeggaramuu dhabuun, walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuu dhabuun, moggaasni maqaalee gooroowwan hennaa ibsuuf kenname bakka tokko tokkotti iftoomina dhabuun, maleenya didaaktiivii ykn indaaktiiviitti gargaaramuun karaa ifa ta'een dhiyaachuu dhabuun, akkasumas, tooftaalee gilgaalota madaallii adda addaatti fayyadamuun karaa shaakala barattootaaf carraa bal'aa kennuun dhiyeessuurratti xiyyeeffannaan kenname quubsaa akka hintaane qoratichi adeemsa muuxannoo baruufi barsiisuu keessatti horateen hubatee jira. Kanarraa ka'uun qoratichi muuxannoo barnoota A/Oromoo sad. Qophaa'inaa barsiisuun qaburraa hanqinoota/rakkoolee hubaterratti hundaa'ee dhiyaannaa unkaafi caasaa himoota hennaa kitaabilee barataa kutaa 11 fi 12 qorate. Qorannoo kana keessatti abuurraa kitaabaa gaggeessuuf ammoo iddatteessuu mitcarraa keessaa iddatteessuu kaayyootti (purposive sampling) gargaameera. Sababni iddatteessuu gosa

kanaa filateef: sababa adda addaan namootni ykn wantootni ragaa kennuu qaban ykn odeeffannoon isaan irraa barbaadamu iddattoo kaayyootiin waan filatamaniif (Yaadasaa, 2008).

3.4.2 Barsiisota

Akkuma kitaabilee barataa qorannoo kanaaf dabalataan madda ragaa amanamoo ta'u jedhamanii kan yaadaman barsiisota A/Oromoo barsiisanidha. Barsiisota A/Oromoo barsiisan keessaas qorannoo kanaaf kanneen M/B/Qophaa'inaa Hindee barsiisantu iddatteessuu kaayyoon filatame. Baay'inni barsiisota mana barumsaa kanarraa A/Oromoobarsiisanii lama yoo ta'an, lamaan isaaniyyuu iddattoo qorannoo kanaa ta'aniiru. Sababnisaas, sadarkaa qophaa'inaatti A/Oromoo barsiisuun muuxannoo guddaa warra qaban waan ta'aniif odeeffannoo mataduree kana ilaalchisee barbaadame kennuu nidanda'u jedhee waan yaadeef qorataan mala iddatteessuu hunda hirmaachisaatti (comprehensive sampling) gargaaramuun lamaan isaanii fudhachuun dhimma itti baheera. Addunyaa (2011) yaada kana yoo ibsan, *"Bay'inni namoota odeeffannoon irraa funaanamu akkuma jiranitti kan fudhataman ta'ee dhimma qorannoo sanaa itti dhiyeenyaan kan beekan yoo ta'e mala iddatteessuu kanaatu barbaachisaadha,"* jedha.

3.5 Meeshaalee Funaansa Ragaalee

3.5.1 Sakatta'a

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti maddi ragaa inni jalqabaafi bu'uura kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005/2012 maxxanfaman sakatta'udha. Sababnisaas, qorataan wayita dirree baruu barsiisuu sadarkaa kutaalee kanneen irratti bobba'ee barsiisaaturetti hanqinoota adda addaa dhiyaannaa unkaafi caasaa himoota hennaa kitaabilee barnoota A/Oromoo keessatti mul'atan ilaalchisee ragaa quubsaa ta'e funaannachuuf sakatta'a kitaabilee barataa kutaa 11 fi 12'tti fayyadame. Haaluma kanaan ragaalee barbaachisoofi quubsaa ta'an argachuuf, qabxiilee mirkaneeffannaa sakatta'insa dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa barnoota A/Oromoo kutaa 11 fi 12 keessa jiran agarsiisan dursee qopheeffachuun sakatta'iinsi akka gaggeeffamu taasifame. Qabxiileen mirkaneeffannaa sakatta'insa kitaabilee kanneeniis: walsimannaan meeshaalee sirna barnootaa maal akka fakkaatu, Unkaan gosoota hennaalee ibsu akkamiin akka caasseffame, walitti fufinsiifi dagaaginni gosoota hennaalee boqonnaatii boqonnaatti akkasumas, kutaatii kutaatti akkamiin akka cehu, tooftaalee shaakala gilgaalota madaallii akkam akkamiitti akka gargaarame kana malees, mala didaaktiivii ykn indaaktiiviitti akka gargaarame bu'uura godhachuudhaan kan gaggeeffamedha.

3.5.2Afgaaffii Barsiisotaa

Qorannoo kana gaggeessuuf meeshaan odeeffannoon ittiin funaaname inni lammaffaan afgaaffii barsiisotaati. Sababni kun dabalataan barbaachiseef ammoo, yaanni barsiisonni kennan sakatta'a kitaabilee gaggeeffame waliin walbira qabuun ragaa gabbataafi qabatamaa ta'e argachuufidha. Sababni qorataan meeshaa funaansa ragaa kana fayyadameefis odeeffannoo bal'aa argachuuf kan yaadame yoo ta'u, bu'uurri maleenya qorannoo akkamtaas gaaffilee banaa akkasiirratti kan xiyyeeffatu ta'uu Creswell, J.(2012:19) akkas jechuun ibsa, *"Qualitative approaches use more open-ended approaches in which the inquirer asks general questions of participants, and the participants shape the response possibilities,"* jechuun ibsa. Afgaaffiin dhiyaate kun barsiisonni unkaafi caasaahennaa kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11fi 12 kanneen keessatti qabxiilee sakatta'insaaf adda bahaniin maal akka fakkaatan irratti yaadasaanii bal'inaan akka jechaan ibsaniif karoofame. Baay'inni gaaffilee dhiyaataniisaddeet yommuu ta'an, isaanis gaaffilee banaafi kan walqabatani deemanidha. Odeeffannoo gahaa ta'e argachuuf qoratichi gaaffilee banaa ta'an qofatti dhimma bahuun isaammoo, barsiisonni kunneen hanqina dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa kitaabilee barataa barnoota A/Oromookanneen waliin waqabatee jiru kana malees, hanqinoota kanneen akkamitti akka furaa jiraniifi gara fuula-duraattis dhimmi akkaataa dhiyaannaa himoota hennaafi gosootasaa maal ta'uu akka qabu gadi fageenyaan akka ibsaniif yaadameeti.

3.6 Deemsa Qorannichaa

Qorataan qorannoo kanaaf ragaakan walitti qabe karaa sakatta'insa kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa ta'uu armaan olitti ibsameera. Adeemsi ragaan meeshaalee kanneen ittiin walitti qabame ammoo, jalqabarratti kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti haalli dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa: walsimannaa qabaachuu, unkaan tumsamuu, iftoomina qabaachuu, tooftaalee shaakala gilgaalota madaallii addaddaa fayyadamuu, maleenya didaaktiivii yookiin indaaktiiviin dhiyaachuu akkasumas, walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuurratti maal akka fakkaatantu gadi fageenyaan sakatta'amuun ibsame. Qorataan ragaalee sakatta'iinsa kitaabaarraa argamanis, gabatee qabxiilee sakatta'a madaallii gosoota hennaaf qopheesse keessatti guutuun galmeessee jira. Itti aansuun, afgaaffii barsiisotaaf qophaaye barsiisota iddattoo ta'aniif dhiyeessuun ragaan walitti qabameera.

3.7Malleen Qaaccessa Ragaalee

Ragaaleen kitaabilee barataa barnoota A/Oromoo kutaa 11fi 12 sakatta'uufi afgaaffii barsiisotaaf taasisuun walitti qabaman mala qorannoo akkamtaatiin ibsamaniiru.Sababni qoratichi mala qorannoo akkamtaatti gargaarameef, odeeffannoon maddawwan lamaan irraa argaman kunneen jechootaan ykn barreeffamaan waan jiraniif; kana malees, qaaccesssi ragaalee taasifamus jechootaan ykn barreeffamaan waan qindaa'ee jiruuf.Walumaagala, ragaaleen mataduree kana ilaalchisee sakatta'insa kitaabileefi afgaaffii barsiisotaan argaman erga haala armaan oliin qindaa'aniifi qaaceffamaniin booda hiikni itti kennameecuunfaa, gudunfaafi yaboon akka dhihaatu ta'e.

Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti xiinxalaafi ibsa ragaalee qorannichaatu dhiyaate. Adeemsi xiinxalaafi ibsi ragaa kan gaggeeffame ragaa sakatta'a kitaabaarraa argame, gabatee madaallii kitaabaa keessatti qindaa'e xiinxaluun akkasumas, odeeffannoosilabasii, sakatta'a qajeelcha barsiisaafi afgaaffii barsiisotaarraa argame ofeeggannoon ibsameera. Mala ragaaleen ittiin qaacceffaman ilaalchisee ragaan sakatta'a kitaabaas ta'u, afgaaffii barsiisotaarraa argaman mala akkamtaatiin qaacceffamuun ibsaman.

4.1 Duubee Ragaa Kennitootaa

Qorannoo kana gaggeessuuf ragaan bu'uuraa sakatta'a kitaaba barataa irratti kan bu'uureffate ta'us, walsimannaa/qindoomina jiru adda baasuun xiinxaluufis qoratichi silabasiifi qajeelcha barsiisaa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaas} sakatta'eera. Seenduubee barsiisota iddatteeffamanii ilaalchisee ragaalee sakatta'a kitaabilee kanneen irraa argaman caalmaatti qabatamaa gochuuf ykn odeeffannoo dabalataa argachuuf barsiisota A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} barsiisaniif akka afgaaffiin dhiyaatu taasifame. Kaayyoon afgaaffii dhiyeessuu daangaa odeeffannoo argamuu malu sanaa bal'isuuf ta'ee, kallattii gaafannoo dhiyaate kanaan odeeffannoo kennuuf kan adda bahan barsiisota lama yoo ta'an isaanis: lameenuu digirii 2^{ffaa} qabaachuun gosa barnootaa A/Oromootiin tokko kutaa 11^{ffaa}, inni biroo kutaa 12^{ffaa} barsiisuurratti argamu. Sadarkaa kanarratti ammoo yeroo dheeraaf kan barsiisaa turan waan ta'eef afgaaffii dhiyaateef odeeffannoo gahaa ta'e kennuu kan danda'an ta'uu namatti agarsiisa.

4.2 Qaaccessa Sakatta'a Meeshaalee Adda Addaarraa Argamanii

Qoratichi ragaalee sakatta'a meeshaalee adda addaarraa argaman haala armaan gadiin afgaaffii barsiisotaaf taasifame waliin qindeessuun qoqqooduun qaaccesseera.

4.2.1 Qaaccessa Sakatta'a Walsimannaa Qabiyyee Henna Silabasii, Kitaaba Barataafi

Qajeelcha Barsiisaa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Keessatti

As jalatti akaakuuwwan henna hundisaanii yommuu dhiyaatan meeshaalee sirna barnootaa sadan [silabasii, kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa] keessatti walsimannaa qabaachuun hangam akka waltumsanii deeman addaan baasuutu ilaalame. Kana adda baasuuf ammoo qoratichi sakatta'a silabasii kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} gaggeesseen gabatee(2) gargaameera. Ragaa gabateerratti

hundaa'uun ammoo yaada hayyootaa matadurichaan walqabataniifi afgaaffii barsiisotaaf taasifame walcinaa qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti dhiyaateera.

Gabatee(2) Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Henna Silabsii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Keessatti

KBAO= Kitaaba Barataa A/Oromoo, QBAO= Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo bakka bu'a.

T.L	Gosoota henna	Silabsii kutaa 11		Silabsii kutaa 12		KBAO kutaa 11		KBAO kutaa 12		QBAO kutaa 11		QBAO kutaa 12	
		Boq.	Fuul	Boq.	Fuul	Boq.	Fuul	Boq.	Fuul	Boq.	Fuul	Boq.	Fuul
1.	Ammeennaa	8	77	2	96	8	119	3	33	8	91	-	-
2.	Raaw. ammeennaa	8	77	2	96	8	121	-	-	8	91	-	-
3.	Amsiqaa	9	79	2	96	9	133	3	33	9	98	3	31
4.	Dabrennaa	10	80	3	97	10	140	3	33	10	103	-	-
5.	Raaw. dabrennaa	10	80	3	97	10	141	-	-	10	103	3	31
6.	Tarsiqaa	11	83	3	97	11	149	3	33	11	109	-	-
7.	Murannaa	12	85	4	99	12	163	-	-	12	118	3	31
8.	Murannaalaa	13	86	4	99	13	174	-	-	13	125	-	-

Akkuma gabatee(2) irraa hubachuun danda'amu walsimannaa qabiyyeen henna silabsii, Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti qabu yoo ilaallu hanqinni guddaan kan jiru ta'uu hubanna. Kutaa 11^{ffaa} keessatti haalli walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa qabiyyeewwan gosoota henna kanneenii ilaalchisee jiru silabsii keessatti gosoonni henna dhiyaatan hundi boqonnaafi mata-duree walfakkaatuun Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessattis dhiyaachuunkan kutaa 12^{ffaarra} fooyyee kan qabu ta'uu argina. Haa ta'u malee, kallattii mala baruu barsiisuu barattoonni shaakala gahaa ta'e akka godhaniif taa'e sanaan Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessatti shaakalli gahaan ciicata yaadannootiin tumsame kan hinkennamne ta'uutu mul'ata.

Gama biroottiin Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti akaakuuwwan hennaa jiran marti[saddeettan] ammeennaa, raaw. ammeennaafi amsiqaan boq.2, fuula 96 irratti, dabrennaa, raaw.dabrennaafi tarsiqaan boq.3, fuula 97 irratti akkasumas, murannaafi murannaalaan boq.4, fuula 99 irratti bifa walitti fufinsa boqonnaatii boqonnaatti qabuun kan dhiyaateefi bifuma walfakkaatuun Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessattis akka hammatamuu qabu fuulchi jiraatus Kitaaba Barataa A/Oromoo keessatti gosoonni hennaa dhiyaatan[ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa] sunuu bifa gilgaalaan qofa bakka tokkotti walitti qabamuun boq.3, fuula 33, gil.5 qofa jalatti kan dhiyaatan yoo ta’u, Qajeelcha Barsiisaa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo gochaa raawwatame(past)fi gochaa hinraawwatamne(nonpast) jedhamuun boq.3, fuula 33 irratti karaa ibsa gahaa ta’e hinqaneen kanneen dhiyaatan[amsiqaa, raaw. dabrennaafi murannaa] qofadha.

Kanarraa wanti hubannu akaakuuwwan hennaa silabasii keessatti dhiyaatan bifuma walfakkaatuun Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessatti dhiyaachuu dhabuun hanqinni walsimannaa mul’achuu qofa osoo hintaane akaakuuwwan dhiyaatan hundinuu tokko kan biroo keessatti kan hindhiyaanneefi qabiyyeen hennaa silabasii keessatti gosoota hennaa saddeettan(8) waliin boq.2,3fi 4 keessatti bifa walitti fufinsa qabuun qoqqoodamee kan dhiyaate yoo ta’u Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} kana keessatti kan dhiyaatan garuu afur(4) qofa yoo ta’an Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessatti ammoo kanneen dhiyaatan sadii(3) qofa sunuu kan Kitaaba Barataa A/Oromoo waliin karaa wal hinfakkaanneen dhiyaachuun rakkoon guddaan walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa sadan keessattuu kan mul’atu ta’uu namatti agarsiisa.

Hanqina walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa kanneen ilaalchisee Dublinfi Olishtain(1986:29) “Kitaabni barnootaa silabasii barnootaa faana walsimatee deemuun isaa madaalamuu qaba; madaalamanii kan walsimatan yoo ta’e hojiirra akka ooluu danda’u, kan wal hinsimne yoo ta’e garuu lamaan isaaniyyuu adda addatti xiinxaluufi sababoota garaagara ta’aniif adda baasuun irra deebi’anii qopheessuun akka barbaachisu ibsaniiru.”

Afgaaffii barsiisotaaf taasifameen haala walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa[silabasii, Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo] ilaalchisee walfaanomiisaanii hordofuun akaakuuwwan hennaa barsiisuuf silabasiin kutaa 11fi 12 gonkumaa kan hinjirreefi

keessumaa kutaa 12^{ffaa} keessatti warreenumti jiran [Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelchi Barsiisaa A/Oromoo'yyuu] walsimannaa sirrii waan hinqabneef akka meeshaa deeggarsaatti gargaaramuuf kan fedhii isaan keessatti hinuumneefi gaaffilee adda addaa barattoonni gaafataniifillee deebii quubsaa ta'e kennuuf hanqinni guddaan jiraachuu eeraniiru.

4.2.2 Haala Dhiyaannaa Unkaa Hennaa Ilaalchisee

As jalatti unkaan hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti maal akka fakkaatutu qaaceffame. Haaluma kanaan gosoonni hennaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan unkaan tumsamuufi tumsamuu dhiisuu addaan baafachuuf qoratichi gabatee (3) gargaameera. Ragaa gabateerratti hundaa'uun yaada hayyootaa matadurichaan walqabatan walcinaa qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti kennameera. Kana malees, qaaccessi sakatta'a kitaabaa gabatee hinbarbaachifne boqonnaafi gilgaala akkasumas, afgaaffii barsiisotaaf taasifame eeruun qajeelcha barsiisaa dabalatee ibsi itti kennameera.

Gabatee (3) Xiinxala Haala Qophii Unkaa Hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoofi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo (Kutaa 11^{ffaa}fi12^{ffaa}) Keessatti

T.L	Gosoota Hennaa	k.12	Boq	Gil	Fuula	Unkaa qabaachuu ilaalchisee		Ibsa
						Kitaaba b/taa	Qajeelcha b/saa	
I	Ammeennaa							Gosoonni hennaa kunneen marti yaadannoo gabaabaa waliin gil. tokko qofa jalatti argamu.
1.1	Ammeennaa		3	5	33	×	×	
1.2	Amsiqaa		3	5	33	×	×	
II	Dabrennaa							gabaabaa waliin gil. tokko qofa jalatti argamu.
2.1	Dabrennaa		3	5	33	×	×	
2.2	Tarsiqaa		3	5	33	×	×	

T.L	Gosoota hennaa	Kutaa 11 ^{ffaa}	Boq.	Gil.	fuula	Unkaa qabaachuu ilaalchisee	
						Kitaaba barataa	Qajeelcha barsiisaa
I	Ammeennaa						
1.1	Ammeennaa		8	7A-7E	119	×	×
1.2	Raw. Ammeennaa		8	8A	121	×	×
1.3	Amsiqaa		9	10	133	×	×
II	Dabrennaa						
2.1	Dabrennaa		10	8A	141	×	×
2.2	Raw. Dabrennaa		10	8A	141	×	×
2.3	Tarsiqaa		11	8	149	×	×
III	Duranaa						
3.1	Murannaa		12	10	163	×	×
3.2	Murannaalaa		13	9	174	×	×

Akkuma gabatee (3) irraa hubachuun danda'amu kitaaba A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessattis ta'u kan kutaa 12^{ffaa} keessatti gosoota hennaa dhiyaatan mara ibsuuf caasaan qofa sunuu karaa yaadannoofi ibsa bal'aa hinqabneen shaakala gilgaala gosa tokkoo qofaarratti xiyyeeffachuun dhiyaateera. Kun ammoo, haala dhiyyeenya hennaa ilaalchisee yaada hayyoota jiran waliin walbira qabnee yoo madaallu, hanqina guddaa kan qabu ta'uutu mul'ata. Kunis, kitaaba barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti gosoonni hennaa dhiyaatanmarti fakkeenya gaggabaabaa bifa shaakala gilgaalaan kennuurraan kan hafe akkamitti ykn unkaa akkamii qabaachuun akka caaseffamuu qabu wanti ibsame hinjiru. Tajaajilli latiilees as keessatti addaan bahee hinibsamne. Haata'u malee, karaa guutuu ta'een dhiyaachuu baatus gochaa raawwatameefi hinraawwatamne kanneen ibsan jedhamuun dhamjechi {-e}n akka gochaa raawwatame(perfective aspect) ibsutti; akkasumas, dhamjechi {-a}n ammoo kan hinraawwatamiin (imperfective aspect) akka

ibsuttiKitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti kan dhiyaatan yoo ta'u,qajeelcha barsiisaa keessatti ammoo, gochaa hinraawwatamne ta'uu agarsiisuudhaaf ramaddii kam keessattiifi haala kamiin ta'uu ibsamuu baatus dhamjecha {-a} qofa osoo hintaane dhamjechoonni kanneen akka {-i}fi {-u} illee gochaa hinraawwatamne (imperfective aspect) agarsiisuudhaaf kan tajaajilan ta'uu ibsameera. Kun ta'ee garuu, unkaan wayita ijaaraman xumura tumsii ykn xumura muummee waliin galuu akkasumas, wayita latiileen hennaa agarsiisan qaamaan hinmul'anne ykn ramaddii adda addaa keessatti bifa garagaraa qabaachuun mul'achuu danda'an maal ta'uu akka qaban hinibsamne.

Caasluga keessatti hayyuuleen afaanii wayita hennaa qopheessan caasaan qofa osoo hintaane unkaa waliin tumsuun dhiyeessaniiru (Abarraafi kaawwan,1995), (Beekamaa, 1996).Kana malees, karaa guutuu ta'een dhiyeessuu baatanis tajaajila latiileen hennaa agarsiisan qaban addaan baasanii kaa'aniiru (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992), (Geetaachoo, 2009). Wayita tokko tokkoo gosoota hennaa kanneeniif unkaanni qabaachuu qabu ibsanis, latiileen hundee xumura muummeerrattis ta'u hundee xumura tumsiirratti fufamanii galan tokko tokkoo gosoota hennaa keessatti isaan kam ta'uu akka qaban waliin addaan baasuun kaa'amaniiru. Kun ammoo, barattoonni dhuunfaanis ta'u gareedhaan gosoota hennaa hundaarratti shaakala gilgaalaa wayita gaggeessan latii kamtu hundee xumura muummee waliin, kamtummo hundee xumura tumsii waliin akkasumas, gochaa darbeefi hindabarre gulantaa/ramaddii sadan qeenxeeffii danuu waliin caaseffamuu akka qaban addaan baasanii ijaaruuf ciicata(input) ta'ee isaan gargaara. Sanaa ala haala akkamiin latii {-e}n gochaa darbe, latii {-a/-i/-u}n ammoo gochaa hindabarre agarsiisuuf akka gargaaru osoo addaan hinbaasiin duuchaatti ibsuun fakkeenya barattoonni gosa hennaa tokkoo ibsuuf kennanillee daangamaleessa taasisuu nidanada'a. fkn, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti tajaajilli latii {-a} ammeennaafi duranaa keessatti haala akkamiin akka caaseffamuu qabu addaan bahee hindhiyaanne. Kun ammoo, gosa hennaa tokko kan biroorraa addaan baasanii hubachuufillee kan isaan rakkisuu danda'u ta'uu namatti agarsiisa.

Latiileen hennaa hindabarre ta'uu agarsiisan {-a}qofa akka hintaane yoo ibsan ammeennaafis ta'u duranaaf murannaalaan ala bifuma walfakkaatuun yoo ibsan:"Latiileenhennaa ammaa ykn hennaa dhufu ta'uu agarsiisan '**ni...-a**', '**ni...-i**', '**ni...-u** /**ni...ø**'dha," jechuun ibsu (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992), (Geetaachoo, 2009). Kanarraa ammoo wanti hubannu akaakuuwwan hennaa ramaddii addaddaa waliin yoo hiriiran latiilee bifa garagaraa qabaachuu kan danda'an

ta'uusaaniiti. Gama biroottiin tajaajilli dhamjechoota {-a/-i/-u} Kitaaba Barataa A/Oromoofi qajeelcha barsiisaarratti dhiyaatan kunneen hennaa ammee baaqqee agarsiisuudhaaf akkasumas, hennaa duranaa keessatti murannaafi murannaalaa agarsiisuudhaaf ifatti hundee xumura muummeetti ykn hundee xumura tumsiirratti[murannaalaa waliin] maxxananii kan mul'atan yoo ta'ellee, hennaa amsiqaaifi raawwimni ammeennaa xumuroota lama lama ofkeessaa qabaachuun latiilee kan biroo amsiqaarratti hundee xumura muummeerratti gochaa fufaatii agarsiisu {-aa}, latii gochaan yeroo gabaabaa dura kan eegale ta'uu hundee xumura muummee raawwima ammeennaarratti fufamee galu {-e/ø} waliin akkamitti akka hiriiruu qabanis wanti ibsame hinjiru. Walumaagala, akaakuuwwan hennaa kunneen unkaa isaan qabaachuu qaban yaada hayyoonni adda addaa kennaan walitti qabnee haala kanaan gabatee tokko keessa kaa'uu dandeenya:

Lak	Gosoota hennaa/kinds of tense	Unkaa Hennaa/Form of tense
<i>I</i>	<i>Hennaa Ammaa/present Tense</i>	
1.1	Ammee Baaqqee (simple present)	Latii[ni/nan/hin] + hundee xumura muummee + latii {-a/-i/-u/ø} ta'a.
1.2	Raawwima Ammeennaa (present perfect)	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø} + Hundee xumura tumsii + latii{-a/-i/-u} ta'a.
1.3	Amsiqaa (present continuous)	Hundee xumura muummee + latii{-aa}+ hundee xumura tumsii + latii{-a/-i/-u/ø} ta'a.
<i>II</i>	<i>Hennaa Darbe/Past Tense</i>	
2.1	Qaatee baaqqee(simple past)	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø} ta'a.
2.2	Raawwima Dabrennaa (past perfect)	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø}+ hundee xumura tumsii + latii{-e/ø} ta'a.
2.3	Tarsiqaa (past continuous)	Hundee xumura muummee + latii{-aa} + hundee xumura tumsii + latii{-e/ø}ta'a.
<i>III</i>	<i>Hennaa Dhufu/Future tense</i>	
3.1	Murannaa (definite future)	Hundee xumura muummee +latii{-f/-fan}+hundee xumura tumsii [jir-]+latii{-a/-i/-u}ta'a.
3.2	Murannaalaa (indefinite future)	Latii ni/nan + Hundee xumura muummee + latii{-a/-i/-u} + xumura tumsii[ta'a] jedhudha.

Afgaaffii barsiisotaaf dhiyaateen yaanni kennames, gosoota hennaa addaan baasanii hubachuuf qajeelcha barsiisaa keessattis ta’u kitaaba barataa keessatti yaadannoo gagabaabaafi shaakala gilgaalaa gahaa ta’e dhabuu qofa osoo hintaane karaa tajaajilli tokko tokkoo latiilee ramaddii garagaraa keessatti akaakuuwwan hennaa ibsaniin unkaan tumsamee addaan bahee dhiyaachuu dhabuun rakkoo isa bu’uuraa ta’uu eeraniiru. Kun ammoo fakkeenya barattoonni kennanillee daangamaleessa gochuu akka danda’uufi kun kana ta’uu danada’a jedhanii ofitti amanamummaadhaan barattoota kallattii qabsiisuuf baay’ee akka isaan danqu ibsaniiru.

4.2.3 Iftoomina Qabaachuu Gosoota Hennaa Ilaalchisee

Qoratiichi mataduree kana ilaalchisee sakatta’a Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} kanneen irratti gaggeesseen hanqinoota gurguddoo sadii addaan baaseera:

(1) Rakkoo Iftoomina Dhabuu Moggaasa Maqaa Waliin Walqabatee Jiru

Akkuma gabatee (3) irraa hubachuun danada’amu Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11 fi 12 keessatti gosoonni hennaa dhiyaatan sadii yoo ta’an, isaanis: dabrennaa, ammeennaafi duranaadha. Dabrennaan dameelee xixiqqoo kanneen akka: dabrennaa, raawwima dabrennaafi tarsiqaa ofjalaa qabaachuun Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa}, boq. 10 fi 11 keessatti dhiyaate jira. Akkasumas, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo akaakuun hennaa dabrennaa: dabrennaafi tarsiqaa, kan ammeenna ammoo: ammeennaafi amsiqaa qofaatu boq. 3 keessatti bifa shaakala gilgaalaan bakka tokkotti walitti qabamee dhiyaate. Askeessatti rakkoon guddaan mul’atu maqaan waliigala gochaawwan yeroo darbe keessa raawwataman ibsuuf kenname dabrennaa (past tense) yoo ta’u gochaadhuma yeroo darbe keessa raawwatame keessaa tokko kan ta’e qaatee baaqqee (simple past tense) kan ibsus dabrennaa jedhamee moggaafamuun iftoomina akka hinqabaanne namatti agarsiisa. Dabrennaa keessatti qofa osoo hintaane hennaa ammeennaas ilaalchisee gosoonni kana jalatti hammatamanii jiran sadii yoo ta’an isaanis: ammeenna, raaw. ammeennaafi amsiqaadha. Akkuma moggaasa maqaa kanaarraa hubannu as keessatti iftoomina dhabuu moggaasa maqaatu mul’ata. Kunis gosoota hennaa sadan keessaa tokko ammeenna (present tense) yoo ta’u, gosa hennaa ammeenna keessaa tokko kan ta’e kan ammee baaqqee (simple present tense) bakka bu’ee jirus “ammeenna” jedhamuun moggaafameera.

Rakkoo Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti moggaasa maqaalee gooroowwan hennaa[dabrennaafi ammeennaa] kana waliin walqabatee jiru caasluga hayyoota adda addaatiin qophaa’ee jiruun walbira qabnee yoo ilaallu haala itti aanee jiru kanaan iftoomina kan itti kennuuf yaalan ta’uu argina. Beekamaa (1996) “Yeroo Ammee Baaqqee”, Mitikkuufi Tashoomaa(1992), Geetaachoo(2009) “Ennaa Gocha Yeroo Ammaa Agarsiisu /Simple present Tense,” jechuun hennaa ammee baaqqee (simple present tense) hennaa ammaa/ammeennaa (present tense) kan jedhurraa addaan baasanii kan ibsan ta’uu argina. Yaada kana ilaalchisuun Dirribaa(2007), Mc Donoughfi Shaw (1993) wabeeffachuun ulaagaa kitaabni barnootaaf dhiyaatu tokko guutuu qabu ilaalchisee iftoomaafi yaadrimee qabaachuu akka qabu ibseera.

Dhimma kana ilaalchisee afgaaffii barsiisotaaf taasifameen wayita barattoonni “Ammeennaan akkasumas, dabrennaan maqaa waliigalaatimoo kan akaakuu hennaa tokko qofa ibsuuf dhiyaatedha?” jedhanii isaan gaafatanillee deebii quubsaa garaagarummaa isaanii ibsuu danda’u addaan baasanii kennuun akka baay’ee isaan danqaa ture/jiru ibsaniiru. Sababnisaas, kun kanaaf dhaabbata jedhamee as keessatti waan ifa hintaaneef dabrennaas ta’u ammeennaan jechoota tishoo jechoota adda addaa lama dabrennaan “hennaa+darbe” akkasumas, ammeennaan “hennaa+ammaa” kan jedhamurraa kan ijaarame waan fakkaatuuf, ta’us hennaa darbeefi hennaa ammaa kan bakka bu’u fakkaata malee qaatee baaqqeefi ammee baaqqee waan bakka bu’u hinfakkaatu jechuun ibsaniiru.

(2) Rakkoo Iftoomina Gosoota Hennaa Sirriitti Addaan Baasuu Dhabuun Fakkeenya Hinmalle Dhiyeesuurratti Jiru

Askeessatti wanti addaan bahee ibsamuu barbaadame yoo jiraate dhimma gosoota hennaa jiran sirriitti addaan baasuu dhabuun fakkeenya hinmalle dhiyyeessuu waliin walqabatee rakkoo jirudha. Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} boqonnaa 8, gilgaala 8, fuula 121 irratti waa’ee raawwima ammeennaa ilaalchisee fakkeenyoitni gosa hennaa kanaa ibsuuf bakka kanarratti dhiyaatan himoota 1-5’tti jiran keessaa hima 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} irraan kan hafe yaada hayyoonni afaanii hennaa kana ilaalchisee kennanii jiran waliin walbira qabnee yoo ilaallu himoonni 3-5’tti jiran raawwima ammeennaa osoo hintaane caaseffamni isaanii qaatee baaqqee warreen mul’isanidha. Himoonni kunneenis:

1. Sanbatoon sirbeera.
2. Magartuun rafteetti.
3. Galaanaan geeraree nu gammachiise.
4. Biiftuun aannan raaftee dhadhaa baaftte.
5. Dirribaan sirbee hedduu nu gammachiise.

Himoota armaan olii keessatti, himoonni 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} xumuroota lama lama, hima 1^{ffaa} keessatti xumura muummee “sirbee” fi xumura tumsii “jira” jedhu akkasumas, hima 2^{ffaa} keessatti xumura muummee “raftee” jedhuufi xumura tumsii “jirti” jedhamantu walitti dhufee hennaa raawwimaammeennaa kana ijaare. Himoonni raawwima ammeennaa kana agarsiisuuf caaseffamanammoo, xumura muummee tokkoofi xumura tumsii tokkorraa ijaaramuu akka qaban ibsaniiru (Abarraafi kaawwan, 1995:83), (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992:56), (Geetaachoo, 2009:89). Haaluma walfakkaatuun hennaan kun xumura lama qabaachuu unkaan yeroo tumsanis,

“Seerri hennaa raawwima ammeennaa: wixina gochimaa+{-e}+tumsii{jir-}+{-a/}ta’a,” jechuun ibsaniiru (Abarraafi kaawwan, 1995:85).

Haala kanaan ammoo himoota 3-5’tti jiran kanneen yoo ilaallu xumura muummeefi xumura tumsiirraa osoo hintaane xumura muummee qofaarraa kan ijaaraman ta’anii tokko tokkoon himoota kanneenii himootni sasalphaa lama lama walitti dhufuun himoota dachaa kanneen waan ijaaraniif himoota gochaa darbe ta’uu agarsiisaan lama lama kan ofkeessaa qaban ta’uu agarra. Himoonni kunneen sadan ammoo haala armaan gadiin gara himoota sasalphaa 6’tti qoqqoodamuu nidanda’u. Isaanis:

- (a) Galaanaan geerare. Galaanaan nu gammachiise.
- (b) Biiftuun aannan raafte. Biiftuun dhadhaa baaftte.
- (c) Dirribaan sirbe. Dirribaan hedduu nu gammachiise.

Himoota kanneen irraammoo wanti hubannu caasaan mul’atu kun caaseffama raawwimaammeennaa osoo hintaane hennaa qaatee baaqqee kan mul’isu ta’uusaati. Sababnisaas, himoonni kunneen marti xumura muummee tokko tokko qabaachuun latii hennaa darbe ta’uu mul’istu {-e} fufachuudhaan kan argaman ta’uu isaaniiti.

Qorataan afgaaffii barsiisotaaf taasifameen wantinni mirkaneeffates fakkeenyonni raawwima ammeennaa ibsuudhaaf kitaaba barataa kutaa 11^{ffaa} keessatti caaseffan kunneen ciroo ofdanda'aa gochaa darbe ta'uu agarsiisan lama lamarraa waan ijaaramaniif, raawwima ammeennaa osoo hintaane qaatee baaqqee kan ibsan ta'uusaaniiti.

(3) RakkooIftoomina Haala Dhiyeenya Latiilee Henna Ibsuuf Dhiyaatanii Ilaalchisee Jiru

Gosa henna tokkoo kan biroorraa addaan baasnee kaa'uuf/himuuf tajaajilli latiileen kennan shoora guddaa qabu. Akaakuuwwan henna jiran yoo eerru dursee gara sammuu keenyaa kan dhufu latiilee akaakuu henna sanaa ibsuuf fufamanii galanidha. Kun ta'ee garuu, tajaajilli latiilee kun sirriitti yoo hinibsamnedhimma yaaddameef irraa maquu nidanda'a. Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} boq. 3^{ffaa}, gilgaala 5^{ffaa}, fuula 33 irratti gosoonni henna dhiyaatanii jiran [ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa] fa'i. Isaanis, gochaa raawwatame(perfective aspect)fi gochaa hinraawwatamne(imperfective aspect) jedhamuun latii {-e} gocha darbe, latii {-a}n ammoo gochaa hindabarre ta'u akka mul'isanitti karaa ifa hintaaneen dhiyaatan. Latii {-e}n gochaa raawwatame kan agarsiisu ta'uu qatee baaqqee, tarsiqaa fi raawwimadabrennaa keessatti bifa akkam akkamii qabaachuun xumura muummeefi xumura tumsii waliin ramaddiiwwan sadan qeenxee fi danuu keessatti akka dhiyaachuu qabu fakkeenya gahaa waliin wanti addaan bahee dhihaate hinjiru. Bifuma walfakkatuun tajaajilli latii {-a}s ammeennaafi duranaa keessatti ramaddii sadan qeenxee fi danuu waliin bifa akkamii qabatee hiriiruun akka caaseffamu qabu fakkeenya ta'u yaadannoon adda adda bahee dhiyaate hinjiru. Kun ammoo, barattoonni gaaffilee shaakalaa dhiyaatan ofitti amanuun akka hinhojjenne taasisuu nidanda'a. Haala dhiyeenya gosoota henna Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti dhiyaatan kanneenis akkaataa hayyuuleen tokko tokkoo gosoota henna caasaafi unkaan gargar baasuun dhiyeessaniin walbira qabnee yoo ilaallu hanqina guddaatu mul'ata. Hanqinoonni kunneen akka hinuumamneef gosoota henna addaan baasuun tajaajilli latiilee xumura muummeefi xumura tumsii waliin ta'uun unkaa akkam akkamii akka qabaachuu qaban addaan baasuun ibsaniiru (Abarraafi kaawwan, 1995), (Beekamaa, 1996), (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992).

Walumaagala afgaaffii barsiisotaaf taasifameen deebiin kennames akaakuuwwan henna dhiyaataniif gosoota henna hunda bakka tokkotti walitti qabuudhaan bifa gilgaalaafi yaadannoo baay'ee gabaabaa ta'eefi karaa tajaajilli latiilee gosoota hennaafi akaakuuwwan

xumurootaa[xumura muummeefi xumura tumsii] kam waliin caaseffamuu akka qabaniifi ramaddii garagaraa keessatti haala akkamiin caaseffamuu akka qabu osoo addaan hinbaasiin latii{-a/-i/-u} gochaa hindabarre latii{-e} ammoo gochaa darbe agarsiisuuf akka tajaajiltuutti qofa dhiyeessuun gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasanii hubachiisuuffillee rakkoo isa bu’uuraa akka ta’e ibsaniiru.

4.2.4 Mala Didaaktiivii ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu Gosaata Hennaa Ilaalchisee

Caaslugni tokko wayita dhiyaatu maleenyota jiran keessaa kan haala qabatamaa caaslugaafi qabiyyee bakka sanatti barbaadame waliin deemu adda baasuun dhiyaata. Yaaduma kana tumsuun, caasluga barsiisuuf hanga ammaatti maleenyi hunda caalaa gaariin kana jedhamu jiraachuu baatellee isa haala barataan keessatti barachaa jiru sana keessatti mijataa ta’etu gaariidha jechuun nidanda’ama. Darribaw(2007), (Kasuya, 2007) wabeeffachun “*The appropriate is the best,*” jechuun ibseera. Haaluma kanaan qoratichi haala dhiyeenya caasluga hennaa kitaabilee kanneen keessatti maleenya didaaktiivii ykn indaaktiiviin dhiyaachuusaanii addaan baafachuuf gabatee (2) gargaarameera. Ragaa gabateerratti hundaa’uun yaada hayyootaa matadurichaan walqabatan waliin walcinaa qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti kennameera.

Gabatee (4) Xiinxala Haala Qophii Maleenya Didaaktiivii Ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu Akaakuuwwan Hennaa Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo Kutaa 12^{ffaa}

T.L	Gosa Hennaa	Boq	Gil	Fuul.	Maleenya Ittiin Dhiyaate			
					Kitaaba b/taa keessatti		Qajeelcha b/saa keessatti	
					Didaktiivii	Indaaktiivii	didaaktiivii	Indaaktiivii
I	Ammeennaa							
1.1	Ammeennaa	3	5	33	×	×	×	×
1.2	Amsiqaa	3	5	33	×	×	×	×
II	Dabrennaa							
2.1	Dabrennaa	3	5	33	×	×	×	×
2.2	Tarsiqaa	3	5	33	×	×	×	×

**Xiinxala Haala Qophii Maleenya Didaaktiivii Ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu
Akaakuuwwan HennaKitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo Kutaa 11^{ffaa}**

T.L	Gosa Henna	Boq	Gil	Fuul.	Maleenya Ittiin Dhiyaate			
					Kitaaba barataa keessatti		Qajeelcha b/saa keessatti	
					didaaktiivii	Indaaktiivii	didaaktiivii	Indaaktiivii
I	Ammeennaa							
1.1	Ammeennaa	8	7A	119	×	×	×	×
1.2	Raw. Ammeenna	8	8A	121	✓	×	×	×
1.3	Amsiqaa	9	10	133	×	×	×	×
II	Dabrennaa							
2.1	Dabrennaa	10	8A	140	✓	×	×	×
2.2	Raw. Dabrennaa	10	8A	141	×	×	×	×
2.3	Tarsiqaa	11	8	149	×	×	×	×
III	Duranaa							
3.1	Murannaa	12	10	163	×	✓	×	×
3.2	Murannaalaa	13	9	174	×	✓	×	×

Akkuma gabatee (4) irraa hubachuun danda’amu maleenya dhiyeenya henna ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessattigootni henna dhiyaatan martisaanii: ammeennaa, amsiqaa, raawwima dabrennaafi tarsiqaan, maalummaan isaanii osoo hinibsamiin/yaadannoo gabaabaa hinkenniin bifa gilgaalaan sunuu shaakala gilgaalaa gosa tokkoon qofa dhiyeessuutu mul’ata. Gosoota hennaalee dhiyaatan keessaa karaa gabaabaa ta’een dhiyaatus raawwima ammeennaafi dabrennaan maleenya didaaktiivii hordofuunkan dhiyaatan ta’uutu mul’ata.

Thornbury(2000:29), maleenya didaaktiivii keessatti barsiisaan jalqaba seera, yaaxina afaan sanaa erga gadi fageenyaan dhiyeesseen booda fakkeenya garagaraa kana waliin deemu kennuun, sanaan boodammoo sana bu'uura godhachuun barattoonni akka shaakalan kan taasisudha jechuun ibseera.

Maleenya indaaktiivii hordofuun kan dhiyaatan hennaa murannaafi murannaalaa yoo ta'an kunis, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti malee kan kutaa 12^{ffaa} keessatti hindhiyaanne. Darribaw(2007) maleenyi indaaktiivii, barattoonni bilisa ta'uun xiinxala mataasaaniirraa ka'anii ofiisaaniitiin waan hojjetaniif dammaqinaan akka hirmaataniif isaan dandeessisa jechuun ibseera. Kanarraa ammoo, wanti hubannu haalli dhiyeenya maleenya kanaa yaadrimee qabiyyee dhiyaatu sanaa bal'inaan fakkeenya waliin tumsee kan dhiyeessu akka maleenya didaaktiivii jalqabarratti osoo hintaane xumurarraatti ta'uusaati. Bu'uura haala dhiyeenya maleenya didaaktiiviifi indaaktiivii kanaan yoo ilaallummoo, gosoonni hennaawwan kanneen akka: ammeennaa, amsiqaa, raawwima dabrennaafi tarsiqaan guutummaan guutuutti maleenya kana hordofuun dhiyaatan karaa jedhamuun waan hindhiyaanneefhanqina guddaa kan qabaniifi barattoonnillee shaakala gilgaala addaddaa wayita shaakalan ofitti amanuun akka shaakalaniif ka'umsa/ciicata dhabuuf sababa ta'uu nidanada'a. Kana malees, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti akkuma gabatee (4) irraa hubachuun dada'amu gosootni hennaa dhiyaatanii jiran marti maleenya kana hordofuun qophaa'an karaa jedhamee ibsamuu hindandeenyeen kan dhiyaatan ta'uu agarra. Gosoonni hennaa as keessatti dhiyaatan martis bifa gilgaalaan gochaa raawwatame (perfective aspect) fi gochaa hinraawwatamne (imperfective aspect) addaan baasuu bifa jedhuun gilgaala tokko jalatti qofa kan dhiyaatan malee, gosoota hennaa hunda karaa addaan baasee ibsuu danda'uun kan dhiyaatan miti.

“Barumsi seerlugaa gaariin hanga danda'ametti maleenya didaaktiivii yookaan indaaktiiviin gargaaramuu qaba. Mala ittiin gargaaramnu kan murteessu, qabiyyee barnootichaa, muuxannoo barattootaa, naannoo barattoonni irraa dhufaniifi barsiisicha mataasaati,” (Hiikaafi Taatek 1998:180)

Akka yaada kanaatti caaslugni dhiyaatu tokko haala qabatamaa qabiyyee dhiyaatu sanaa bu'uura godhachuun maleenyota lamaan keessaa tokko hordofee dhiyaachuu akka qabatu ibsame.

Afgaaffii barsiisotaaf dhiyaateen yaanni kenname hanqinni armaan olitti ibsame kun kan jiru ta'uu nimirkaneessa malee hinfaallessu. kutaa 11^{ffaa} keessatti hennaan raawwima ammeennaafi dabrennaa maleenya didaaktiiviin dhiyaatan; akkasumas, hennaa murannaafi murannaalaa

maleenya indaaktiiviin dhiyaatan irraa kan hafe warreen kaan maleenya kanaan dhiyaatan jedhamee karaa ibsamuu hindandeenyeen bifa gilgaalaan qofa kan dhiyaatan ta'uu ibsaniiru. kana malees, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo gosootumti hennaa boq. 3^{ffaa}, gil. 5^{ffaa}, fuula 33 irratti gilgaala tokko jalatti dhiyaatanii jiran haalli dhiyeenyasaanii hanqina guddaa kan qabu ta'uusaanii ibsaniiru.

4.2.5 Tooftaaleen Gilgaalota Madaallii Gosoota Hennaa Maalfaa Akka Ta'an Addaan

Baasuu

Kitaabni barnootaa tokko yommuu qophaa'u mataduree dhiyaate sanarratti yaadannoo qofa kennuun kan barsiisu qofa osoo hintaane hubannoo barattootaa cimsuufis shaakala garagaraa kan dhiyeessu ta'uu qaba. Dirribaa(2008), Richardsfi Renandya(2003) wabeffachuun yoo ibsu, kitaabni barnootaa kan barsiisu qofa osoo hintaane, kan madaalus ta'uu qaba jechuun ibseera. Kun ammoo shaakalli gilgaalaa kitaaba keessatti baay'ee barbaachisaa ta'uusaa nutti agarsiisa. Haaluma kanaan qoraticchi haala dhiyeenya caasluga hennaa kitaabilee kanneen keessatti tooftaalee gilgaalota madaallii gosoota hennaa maalfaa akka ta'an addaan baafachuuf gabatee (5) gargaarameera. Ragaa gabateerratti hundaa'uun yaaxinootni matadurichaan walqabatan walcinaa qabuun gabatee jalatti dhiyaataniiru. Kana malees, afgaaffii barsiisotaaf taasifame eeruudhaan ibsi itti kennameera.

Gabatee (5) Xiinxala Haala Qophii Gilgaalota Hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoo Sakatta'uun Dhiyaate: Kitaaba Barataa A/Oromoo Kutaa 12^{ffaa} keessatti

T.L	Gosa henna	Boq.	Gil.	Baay. Gil.	Fuula	Gilgaala dabalataa qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaate
1	Ammeennaa, Amsiqaa, Dabrennaafi Tarsiqaa.	3	5	1	33	×
	Ida'ama			1		Bakka tokkotti qofa walitti qabamuun dhiyaatan

Xiinxala Qophii Gilgaalota Hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoo Kutaa 11^{ffaa} keessatti

T.L	Gosa hennaa	Boq.	Gil.	Baay. Gil.	Fuula	Gilgaala dabalataa qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaate
I	Ammeennaa					
1.1	Ammeennaa	8	7A	1	119	×
1.2	Raw. ammeennaa	8	8A	1	121	×
1.3	Amsiqaa	9	10	1	133	×
II	Dabrennaa					
2.1	Dabrennaa	10	8A	1	141	×
2.2	Raaw. dabrennaa	10	8A	1	141	×
2.3	Tarsiqaa	11	8	1	149	×
III	Duranaa					
3.1	Murannaa	12	10	1	163	×
3.2	Murannaalaa	13	9	1	174	×
	Ida'ama			8		

Akkuma gabatee (5) irraa hubachuun danda'amu guutummaa akaakuuwwan hennaa ilaalchisee baay'inni gilgaalaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti dhiyaatee jiru saddeet (8) yoo ta'u, kan kutaa 12^{ffaa} keessatti dhiyaate jiru ammoo tokko (1) qofaadha. Kanarraa ammoo wanti hubannu tokko tokkoo gosoota hennaaf shaakalli gilgaalaa dhiyaatee jiru tokko tokko qofa yoo ta'u, kun ammoo shaakala gilgaalaaf xiyyeeffannoo guddaan kan hinkennamne ta'uu namatti agarsiisa. Yaaduma kana ilaalchisee Dirribaa (2008), Richardsfi Renandya(2003) wabeeffachuun kitaabni barnootaa gaariin ulaagaalee qabaachuu qabu keessaa gilgaalota shaakalsiisuufi dalagaalee addaddaa xumura boqonnaatti kan dhiyeessuufi haamilee barattootaas kan ijaaru ta'uu qaba jechuun ibseera. Haala kanaan ammoo Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11fi 12 yoo ilaallu

gilgaalota gosa addaddaa dhiyeessuu baatanillee kan kutaa 12^{ffaa} waliin walbira qabnee yoo ilaallu tokko tokkoo gosoota hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti gilgaalonni dhiyaachuun kan fooyyee qabu ta'uu agrsiisa. Kana jechuun ammoo, akkataafi hanga barbaadametu dhiyaate jechuu miti. Sababnisaas, hubannoo barattoonni gosa caaslugaa kanarratti qaban cimsuuf gilgaalota gosa garagaraa dhiyeessuun murteessaa waan ta'eef. Dirribaa (2008), Nunan (1989) wabeeffachuun “Amaloota gilgaalli gaariin qabaachuu qabu keessaa barattoonni akka irra deddeebi'anii shaakalan kan taasisu ta'uu qaba,” jechuun ibseera. Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti boq.3^{ffaa}, gil.5^{ffaa}, fuula 33 irratti qofa bakka tokkotti walitti qabamuun hennaa ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaan gochaa raawwatame (perfective aspect)fi gochaa hinraawwatamne (imperfective aspect) ta'uu adda baasijechuun himoonni kudhan qofa dhiyaatanii argina. Kun ammoo barattoonni gosoota hennaa kanneen akka hubataniif shaakalli gilgaalaa gahaa ta'e akka hindhiyaatiinnamatti agarsiisa.

Gabatee(5) kanarraa wanti hubannu barbaachisummaa gilgaalota madaalliis ta'u gilgaalota gosa adda addaa dhiyeessuun shaakala barattootaaf banaa gochuurratti hanqinni guddaan kan jiru ta'uu argina. Haala kanaan gilgaalota madaallii Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} hennaa ilaalchisee dhiyaatanii jiran yoo ilaallu, gilgaalonni akaakuuwwan hennaa maraaf dhiyaatanii jiran tokko tokko qofa yoo ta'u, kan kutaa 12^{ffaa} ammoo gosoota hennaa maraaf bakka tokkotti shaakalli gilgaalaa tokko qofaan dhiyaachuun irra deddeebi'anii shaakaluu barattootaaf kan carraa hinkennine ta'uutu mul'ata.

Baay'inaafi haala dhiyeenya shaakala gilgaalota hennaarratti dhiyaatanii ilaalchisee afgaaffii barsiisotaaf dhiyaateen deebii/yaanni argames akaakuuwwan shaakala gilgaalaa dhiyaatan xiqqaachuu qofa osoo hintaane bifuma walfakkatuun baay'inaan ajaja gosa tokkoo qofa qabaatanii waan dhiyaataniif barattoonni shaakala gahaa ta'e akka gaggeessaniif fedhii kan keessatti uumu miti jechuun ibsaniiru. Kana malees, qajeelcha barsiisaarratti tooftaan/akaakuuwwan shaakala gilgaalaaf dhiyaatankan kitaaba barattootaarraa wanti adda tahe dabalamee waan hinjiraanneef addummaa akka hinqabaanne ibsaniiru.

4.2.6 Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee Hennaa Ilaalchisee

Walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee qophii kitaaba tokkoo keessatti iddoo guddaa qabu. Lameen isaaniyyuu walqabatanii kan deemaniifi qabiyyee dhiyaatu sanarratti hubannoo barattootaa cimsuufis ta'ee fedhii barattoonni barachuu qabiyyee sanaarratti qaban akka dabaluuf

shoora olaanaa qabu. Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981), wabeeffachuun yoo ibsu, walitti fufinsi gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi'ee dhufu ta'ee garuu, guddachaa kan deemudha jechuun ibsa. Walitti fufinsi akka caasaa sirna barnootaatti, qabiyyeewwan barnootaaf oolan kutaa murtaa'aa keessattis ta'ee kutaawwan itti fufan keessatti jiraachuu qaba. Sababnisaas, barataan tokko yaada sana irra deddeebiin yoo barate ergaa/yaadasaa gadi fageenyaan akka hubatu isa taasisa jechuun ibseera. Kana malees, dagaaginni dhimma irra deddeebii osoo hintaane dhimma guddachaafi bal'achaa deemuu kan ilaallatudha jedha. Walitti fufinsi qabiyyee qofaasaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessa gabbinni yaadaa ykn dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababnisaas, walitti fufinsa sana keessatti yaanni haaraa damee horachaa deemuu qaba. Kanaaf, akkuma boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisu walitti fufinsa kana keessatti ammoo dagaaginni qabiyyee ni barbaachisa jechuun ibseera. Haaluma kanaan qoratichi haala dhiyeenya walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caasluga hennaa boqonnaa irraa gara boqonnaatti akkasumas, kutaarraa gara kutaatti jiru addaan baafachuuf gabatee (6) gargaarameera. Ragaa gabateerratti hundaa'uun yaaxinoota matadurichaan walqabatan walcinaa qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti kennameera. Kana malees, afgaaffii barsiisotaaf taasifame eeruudhaan ibsi itti kennameera.

Gabatee (6) Bu'aa Sakatta'insa Kitaabaa Irratti Walitti Fufinsa Qabiyyee Hennaa Ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo Boqonnaa Gara Boqonnaatti Jiru. Kutaa 11^{ffaa}

T.L	Gosoota Hennaa	Boqonnaa																	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	Ammeennaa								×										
2.	Raaw.Ammeennaa								×										
3.	Amsiqaa									×									
4.	Dabrennaa										×								
5.	Raaw.Dabrennaa										×								
6.	Tarsiqaa											×							
7.	Murannaa												×						

8.	Murannaalaa														×					
----	-------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	---	--	--	--	--	--

Walitti Fufinsa Qabiyyee Henna Ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo Boqonnaa Gara Boqonnaatti Jiru. Kutaa 12^{ffaa}

T.L	Gosoota Henna	Boqonnaa																	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	Ammeennaa			×															
2.	Amsiqaa			×															
3.	Dabrennaa			×															
4.	Tarsiqaa			×															

Bu'aa Sakatta'insa Kitaabaa Walitti Fufinsa Qabiyyee Henna Ilaalchisee Kitaaba Barataa A/OromooKutaa Gara Kutaatti Jiru (Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa}).

T.L	Gosoota Henna	Kutaa 11 ^{ffaa}		Kutaa 12 ^{ffaa}	
		Boqonnaa	Fuula	Boqonnaa	Fuula
1.	Ammeennaa	8	119	3	33
2.	Raaw.Ammeennaa	8	121	×	×
3.	Amsiqaa	9	133	3	33
4.	Dabrennaa	10	141	3	33
5.	Raaw.Dabrennaa	10	141	×	×
6.	Tarsiqaa	11	149	3	33
7.	Murannaa	12	163	×	×
8.	Murannaalaa	13	174	×	×

Akkuma gabatee (6) kanarraa hubachuun danda'amu dhimma walitti fufinsa qabiyyee hennaa boqonnaatii gara boqonnaatti Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti dhiyaatee jiru ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti boqonnaalee kudha saddeet(18) jiran keessaaboqonnaa saddeetii (8) hanga boqonnaa kudha sadaffaatti(13) gosoonni hennaa hundi inni tokko isa kan biroorratti bu'uureffachuudhaan kan dhiyaatan yoo ta'elleeakaakuuwwan hennaa dhiyaatan kunneen deddeebi'anii dhufuudhaan walitti fufinsa qabaachuurratti hanqinni kan jiru ta'uu agarra. Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo, gosoota hennaa dhiyaachuu qaban keessaa kan dhiyaatee jiru hennaa ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa yoo ta'an Kunis, boqonnaawwan kudha saddeet (18) kitaabichi qabu keessaa qabiyyeen caasluga hennaa kan inni dhiyaatee jiru boqonnaa 3^{ffaa}, gil. 5^{ffaa} fuula 33 qofaarratti sunuu bifa gilgaalaan gaaffilee kudhan(10) qofa ofkeessatti hammachuudhaan karaa gochaa raawwatame (perfective aspect)fi gochaa hinraawwatamne(imperfective aspect) ta'uu addaan baasi jedhuun boqonnaa tokko jalatti qofa walitti qabamee kan dhiyaate ta'uu argina.Kun ammoo, akaakuuwwan hennaa dhiyaatan hundinuu ofdanda'uuniifi irra deddeebi'anii karaa walitti fufinsa qabaniin osoo dhiyaachuu qabani bakka tokkotti walitti qabamuun bifa gilgaalaan qofa dhiyaachuun isaanii caalmaatti hanqina guddaa walitti fufinsa qabiyyee kan qabu ta'uu agarsiisa.

Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981), wabeeffachuun yoo ibsu, walitti fufinsi gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi'ee dhufu ta'ee garuu, guddachaa kan deemudha jechuun ibsa. Walitti fufinsi akka caasaa sirna barnootaatti, qabiyyeewwan barnootaaf oolan kutaa murtaa'aa keessattis ta'ee kutaawwan itti fufan keessatti jiraachuu qaba. Sababnisaas, barataan tokko yaada sana irra deddeebiin yoo barate ergaa/yaada isaa gadi fageenyaan akka hubatu isa taasisa. Kanaafuu, kitaaba tokko keessattis ta'u kutaawwan itti aanan keessatti qabiyyeen filatame walitti fufinsa qabaachuun caaseffamuu qaba. Yaada kanarraa wanti hubannu walitti fufinsi, boqonnaatii boqonnaatti, akkasumas kutaatii kutaatti darbee argamuun qabiyyee dhiyaatu sanarratti hubannaa barattootaa cimsuuf baay'ee barbaachisaa ta'uusaati.

Kana malees, dagaagina qabiyyee ilaalchisee akaakuuwwan hennaa dhiyaatanii jiran hundinuu kan kutaa 11^{ffaa} ta'u kan kutaa 12^{ffaa} gabbina yaadaa waan hinqabneef dagaaginnarrattis hanqinni guddaan jiraachuu agarsiisa. Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981) wabeeffachuun dagaaginni qabiyyee walitti fufinsa qabiyyeetiin kan walitti dhuufeenya qabu yoo ta'ellee adda addummaa ni

qabaatu. Kunis, sirna barnootichaa keessatti qabiyyeen dhiyaatu sadarkaasaatiin dabalaafi gadi fageenyaan cimaa akka deemu kan taasisudha. Dagaaginni dhimma irra deddeebii osoo hin taane dhimma guddachaafi bal'achaa deemuu kan ilaallatudha jedha. Yaada kanarraa wanti hubannu qabiyyeen tokko wayita dhiyaatu, dhimma dhiyaatu sanarratti hubannaa gadi fagoo uumuudhaaf yaadannoo, fakkeenyaafi gilgaalota adda addaan tumsamee dhiyaachuu kan qabu ta'us wantoonni kitaabilee kanneen keessatti hennaa ilaalchisee dhiyaatanii jiran garuu ulaagaalee kanneen kan hinguunne ta'uu agarra.

Gama birootiin walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kutaa gara kutaatti jiraachuu qabu ilaalchisee akkuma gabatee (6) irraa hubachuun danda'amu Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti boq.8(saddeetii)hanga boq.13(kudha sadiitti) gosoonni hennaa hundi tokko tokkoratti bu'uureffachuun qindoomina olee qabaachuun kan dhiyaatanii jiran ta'uu argina. Dirribaa (2008), Tasfaayee (1998), wabeeffachuun yoo ibsu dagaagina qabiyyee sirnaan eeguuf qindoominni olee (vertical organization) murteessaadha. Kun ammoo akkuma kutaan guddachaa deemu qabiyyeenis salphaadhaa gara walxaxaatti guddachaa kan deemudha. Kunis, itti fufinsaafi walduraa duuba dhufinsaan mirkanaa'uu danda'a. Itti fufinsi(continuity) qabiyyeen tokko dhimma tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kan illaallatu yoo ta'u, walduraa duuba dhufinsi immoo, tokko tokkoratti bu'uureffachuufi guddachaa deemuusaa agarsiisa jechuun ibseera.

Akaakuuwwan hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti dhiyaatanii jiran saddeet(8) keessaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti deebi'anii kan dhiyaatan afur(4) qofa [ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa] yoo ta'an isaan kunis ofdanda'anii yaadannoofi fakkeenya gara garaa akkasumas, gilgaalota adda addaa qabaachuun osoo hintaane bifa gilgaalaan boqonnaa 3^{ffaa}, gilgaala 5^{ffaa}, fuula 33 irratti qofa kan dhiyaatanii jiran ta'uu argina. Kun ammoo, dhimma walitti fufinsaa ilaalchisee qabiyyeen gosoota hennaa kutaa 11^{ffaa} keessatti dhiyaatanii jiran Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti caalmaatti babal'atanii tokko tokkoon akaakuuwwan hennaa osoo dhiyaachuu qabanii kitaaba barataarrattis ta'u qajeelcha barsiisaarratti walitti qabamanii bifa gilgaalaan qofa dhiyaachuun hanqinni walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kutaa gara kutaatillee kan jiru ta'uu agarsiisa.

Dirribaa (2008), Tasfaayee (1981), wabeeffachuun akka ibsetti, gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyeen dhiyaatu walitti fufinsa hinqabu taanaan hariiroon boqonnaadhaa boqonnaatti akkasumas, kutaafi kutaa gidduu jiru addaan citaa ta'a.kun ammoo, akka barataan waan baratu

sana sirnaan hinhubanne gochuu keessatti gahee olaanaa taphata. Kanaaf, meeshaalee barnootaa qopheessuu keessatti walitti fufinsi qabiyyee daran barbaachisaa ta'uusaa nuhubachiisa. Haaluma kanaan, walitti fufinsi qabiyyee qofaasaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessatti gabbinni yaadaa ykn dagaaginni qabiyyeewwaniis jiraachuu qaba jechuun ibseera.

Dhimma walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee hennaa kana ilaalchisee afgaaffii barsiisotaaf taasifameen yaanni kennames, walitti fufinsa qabaachuurratti Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti gosoonni hennaa tokko kan biroorratti bu'uureffachuun dhiyaatanii walitti fufinsa kan qaban fakkaatanis qabiyyeen dhiyaate garuu irra deddeebi'ee dhiyaachuu dhabuun kana malees, kan kutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo, gosoonni hennaa dhiyaatanii jiran muraasa ta'uurra darbee bifa shaakala gilgaalaan bakka tokkotti walitti qabamanii dhiyaachuun hanqinni walitti fufinsaa akkasumas, kan dagaagina qabiyyee jiraachuu kan mul'isu ta'uu ibsaniiru. Keessumaa shaakalli gilgaalaa qabiyyee hennaa bu'uureffachuudhaan kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti dhiyaate jiru sadarkaa qabiyyeen hennaa kitaabicha keessatti hinhammatamne nama jechisiisuu danda'uun kan dhiyaateeru ta'uu eeraniiru.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Gudunfaafi Yaboo

5.1 Cuunfaa

Qorannoon kunmata-duree “Sakatta’a Dhiyaannaa Unkaafi CaasaaHennaa Barnoota A/Oromoo Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005 Qophaa’an Keessatti” jedhurratti gaggeeffame. Qabiyyeen qorannoo kanaas boqonnaawwan gurguddoo shan of keessaa qaba.

Boqonnaan tokko seensa yoo ta’u; kunis:[ariirrata, ka’umsa, kaayyoo[gooroofi gooree], faayidaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qorannichaa] kan of keessaa qabu yoo ta’u, as keessatti haalli waliigala qorannichaa, qorannoo kana gaggeessuuf qorataa maaltu akka isa kakaase, qorannoon kun gaaffilee akkamii deebisuuf akka deemu, faayidaa bu’aan qorannoo kanaa qabu, daangaa, hanqinaafi haala ittiin qorannichi qindaa’efaatu keessatti ibsame.

Boqonnaan lama sakatta’a barruu yoo ta’u; kun immoo, barruulee yaada hayyootaa/yaaxinaafi barruulee walfakkii mata-duree qorannoo gaggeeffamu kanaaf tumsuu danada’u jedhamee yaadame of keessaa qaba. Haaluma kanaan, yaadrimee hennaa, maleenya hennaan ittiin dhiyaatu, walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa, iftoomina, tooftaalee gilgaalota madallii, walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee akkasumas, barruuleen walfakkii karaa qindoomina qabaniin gadi fageenyaan dhiyeessuuf yaalameera.

Boqonnaa sadaffaan mala qorannoo yoo ta’u; qaamolee akka (saxaxa qorannichaa, madda odeeffannoo, mala filannoo iddattoo, meeshaalee funaansa ragaa, adeemsa ragaa walitti qabuufi mala qaaccessa ragaalee) of jalaa qaba. Kun ammoo akkaataa ittiin qorannoon kun adeemsifamuu qaburratti xiyyeeffachuun kan dhiyaatedha.

Boqonnaan arfaffaan qaaccessaafi ibsa ragaaleeti. Kutaa kana keessatti ragaalee sakatta’a kitaabaafi afgaaffii barsiisotarraa funaanamantu haala barbaachisummaa isaanii bu’uureffachuun gabateefi ibsa barbaachisu fayyadamuun ragaan kallattii adda addaan walitti qabame qaacceffamee jira.

Boqonnaa shanaffaan cuunfaa, goolabaafi yaada furmaataati. Mata-duree kana jalatti yaadni waliigala qorannichaa cuunfamuun akkasumas, xiinxalaafi qaaccessa ragaaleerraa argannoowwan argaman duraa duubaan erga dhiyaatanii booda, argannoowwan kanneen irratti

hundaa'uun qoratichi hanqinoota jiran furuuf wantoota furmaata jedhee yaade kutaa kana keessatti bifa yabootiin dhiyeesseera.

5.2Gudunfaa

Qorannoon Kun Sakatta'a Dhiyaannaa Unkaafi Caasaa Henna Kitaaba Barataa A/Oromoo Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} B.2005 Qophaa'an Keessattikan jedhurratti gaggeeffame. Barnoota afaanii keessatti qabiyyeewwan dhiyaatan dandeettiiwwan afaanii, ogbarruu afaaniifi ogbarruu barreeffamaa akkasumas, caasluga adda addaa ta'uun beekkamaadha. Hennaan ammoo akaakuuwwan caaslugaa keessaa isa tokkodha. Gosti caaslugaa kunis qabiyyeewwan caaslugaa barnoota afaanii keessatti dhiyaatan keessaa gooroowwaniifi akaakuuwwan garaagaraa ofjalaa waan qabuuf isa bal'aa qofa osoo hintaane caasluga afaanii barsiisuu keessattis gahee guddaa qaba. Sababnisaas, henna barsiisuun waa'ee yeroo raawwii gochaalee barsiisuu qofa osoo hintaane gama biroottiin waa'ee xumuraa, dhamjechootaa, ciroo, akaakuuwwan himootaa, akkasumas, maqlaaleefi kkf biroo barsiisuu waan ta'eef. Kun ammoo xiyyeeffannoon itti kennamuun sirriitti kan dhiyaachuu qabu ta'uu namatti agarsiisa.

Haaluma kanaan akaakuuwwan henna dhiyaatan marti caasaan qofa osoo hintaane unkaan tumsamuun dhiyaachuun, walsimannaan meeshaalee sirna barnootaa[silabasii, Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo] jiraachuun, maleenyota ittiin dhiyaachuu qabu [didaaktiiviis ta'u indaaktiiviin] karaa ifa ta'een dhiyeessuun, gooroowwanis ta'e akaakuuwwan henna dhiyaatan kunneen iftoomina qabaachuufi tooftaalee gilgaalota madaallii adda addaa kitaaba barnootaa keessatti dhiyaatan kan barattoonni bifa qindoominaafi kaayyoo barnoota afaaniirratti hundaa'ee saganteeffamuun shaakalaniifi ciicata dabalataa irraa argachuu danda'aniin ijaaramuun, kana malees, gooroowwan henna kunneen kutaa murtaawaa keessatti boqonnaarraa boqonnaatti, itti dabalees kutaa gara kutaatti yoo cehanis walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qabaachuun akaakuu caasluga kana sirnaan dhiyeessuu keessatti shoora guddaa qaba.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa, haala dhiyaannaa unkaafi caasaa himoota henna Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005 qophaa'an keessaa sakatta'uun ibsuukan jedhu boqonnaa tokko keessatti eerameera. Galma ga'insa kaayyoo kanaatiif sakatta'insi kitaaba barataa isa hangafaa ta'us, silabasiifi qajeelcha barsiisaa waliin hangam akka walutubee deemus dabalataan kan sakatta'ameefi qooda fudhattoonni ammoo barsiisota A/Oromoo M/Barumsaa Qophaa'inaa Hindeeti. Galma yaadame bira ga'uuf, meeshaalee funaansa ragaa adda addaa

gargaaramuudhaan odeeffannoo sassaabuun hojii isa angafaa ture. Kitaaba barataa A/Oromoo kutaalee 11fi 12 sakatta'uufi afgaaffiin barsiisotaa meeshaalee funaansa ragaa qoratichi itti fayyadamedha. Kanneen lamaan keessaa kitaaba barataa sakatta'uun xiinxaluun isa bu'uura yoo ta'u, itti aansuun afgaaffiin barsiisotaaf taasifame akka madda ragaa dabalataatti dhimma itti bahameera. Kitaaba barataa A/Oromoo kutaa 11fi 12 kanneen sakatta'uun xiinxaluuf qabxiilee haala qophii dhiyeenya walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa, unkaa deeggaramee dhiyaachuu gosoota hennaa, maleenya[didaaktiivii ykn indaaktiiviin] dhiyaachuu gooroowwaniifi akaakuuwwan hennaa, tooftaaleen gilgaalota madaallii akkasumas, walitti fufinsaafi dagaagina boqonnaa gara boqonnaatti kana malees, kutaa gara kutaatti jiru addaan baasuuf qabxiilee madaalliif gabateen wixineeffameera. Gama biroottiin iftoomina qabaachuu haala dhiyeenya caasaa hennaaf boqonnaafi fuulli irratti argaman eeramuun ibsi itti kennameera. Ragaan adeemsa kanaan argame erga qaaceffamee ibsi itti kennamee booda hanqinooleen armaan gadii jiraachuusaanii bifa argannootiin bira gahamee jira.

Kunis, inni jalqabaa haalli dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa kitaaba barataa A/Oromoo kutaalee 11fi 12 B.2005 qophaa'anii hanqina qabaachuu isaati. Haaluma kanaan akkuma gabatee(2) keessatti ibsamee jiru kitaaba barataa keessattis ta'u qajeelcha barsiisaa keessatti gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasanii kaa'uuf caasaan qofa malee unkaan kan hintumsamne ta'uu argina. Tajaajilli latiilee hennaa ibsamaniis gochaa raawwatameefi hinraawwatamne kanneen ibsan jedhamuun karaa guutuu hintaaneen latii {-e}fi {-a}n qofti Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti qofa kan dhiyaatan ta'uu argina.

Walsimannaa meeshaalee sirna barnootaa[silabasii, Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo] ilaalchisee qabiyyeen gosoota hennaa silabasii kutaa 11^{ffaa} keessatti dhiyaatan Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessattis haala walfakkaatuun dhiyaachuun kan kutaa 12^{ffarra} fooyyee qabaatus, walsimannaan kutaa 12^{ffaa} keessa jiru garuu, rakkoo guddaa kan qabu ta'uutu mul'ata. Kunis, akaakuuwwan hennaa gooroo gooroon adda adda qoqqoodamuun boq. 2, 3fi 4'nsilabasii keessatti tartiibaan kan dhiyaatan yoo ta'u, bifuma walfakkaatuufi karaa walitti fufinsa qabuun Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo keessattis akka dhiyaatuuf fuulchi sibilabasiirraa kennamus, Kitaaba Barataa A/Oromoo keessatti akaakuuwwan hennaa afur[ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa] qofatu sunuu bifa gilgaalaan qofa bakka tokkotti walitti qabamuun yoo dhiyaatan, Qajeelcha Barsiisaa

A/OromooKutaa 12^{ffaa} keessatti ammoo gochaa raawwatameefi hinraawwatamne jedhamuun karaa ibsa gahaafi iftoomina hinqabneen akaakuuwwan hennaa bifa gilgaalaan qofa bakka tokkotti walitti qabamuun dhiyaatan[amsiqaa, raawwima dabrennaafi murannaa]fa'i. kun ammoo, meeshaalee sirna barnootaa sadan keessattuu dhiyeenyi qabiyyee hennaa walsimannaa kan hinqabne ta'uu namatti agarsiisa.

Iftoomina qabaachuu gosoota hennaas ilaalchisee moggaasa maqaarratti gooroowwan hennaa ammeennaafi dabrennaa akka hennaa duranaatti akaakuusaaniirraa adda bahanii kan hindhiyaanne ta'uun, gosoota hennaa sirriitti addaan baasuu dhabuun fakkeenya gosa hennaa tokkoo isa kan biroof oolchuun waljala fuudhuun akkasumas, tajaajila latiileen gosoota hennaa tokko kan biroorraa addaan baasanii ibsuuf qaban keessumaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti sirnaan adda baasuun sirriitti ibsuu dhabuun xiyyeeffannaan gama kanaan kennames laafaa ta'uu namatti agrsiisa.

Maleenya caaslugni hennaa ittiin dhiyaachuu qabu ilaalchisee akkuma gabatee(4) irratti ibsamee jiru Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti raawwima ammeennaafi dabrennaan maleenya didaaktiiviin, murannaafi muranaalaan ammoo indaaktiiviin dhiyaachuun kaawwan garuu [ammeennaa, amsiqaa, raawwima dabrennaafi tarsiqaan] maleenya tokkollee osoo hinhordofiin gilgaalaan qofa kan dhiyaatan ta'uu argina. Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} fi qajeelcha barsiisaa kutaalee lameenii keessatti ammoo gooroowwan dhiyaatan hundinuu maleenya tokkoyyuu osoo hinhordofiin kan dhiyaatan ta'uun gama kanaanis xiyyeeffannoon kan itti hinkennamne ta'uutu mul'ata.

Gilgaalota madaallii kitaabilee kanneen keessatti caaseffamanii jiran ilaalchisee akkuma gabatee(3) irratti ibsamee jiru Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti akaakuu hennaa tokkoof shaakalli gilgaalaa gosti tokko tokko kan dhiyaate ta'us Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti garuu akaakuuwwan hennaa dhiyaatanii jiran maraaf gilgaalli tokko qofti dhiyaachuufi qajeelcha barsiisaa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti shaakalli gilgaala dabalataa hindhiyaatiin hafuun hanqinni guddaan jiraachuu namatti agarsiisa.

Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee hennaa ilaalchisee akkuma gabatee(4) keessatti ibsamee arginu Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti keessumaa kan kutaa 12^{ffaa} keessatti walitti fufinsaafis ta'u dagaagina qabiyyee boqonnaa gara boqonnaatti jiruuf

xiyyeeffannaan kan hinkennamne ta'uu agarra. Akkasumas, xiyyeeffannoon walitti fufinsaafi dagaaginaa kun kutaatii gara kutaattis hanqina guddaa kan qabu ta'uutu mul'ata.

5.3Yaboo

Qorataan kaayyoo qabatee ka'e galmaan ga'uuf sakatta'a kitaabaa taasifameefi afgaaffii gaggeeffame bu'uureffachuudhaan hanqinoota qorannoo kanaan adda bahaniif yaboon akka armaan gadiitti dhiyaateera.

- ❖ Kitaababaratataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti gooroowwaniifi gosoonni hennaa dhiyaatan marti caasaan qofa dhiyaatan malee unkaan hintumsamne. Tajaajilli latiilee tokko tokkoo akaakuuwwan hennaa ibsaniis addaan bahanii waan hindhiyaanneef gosa hennaa tokko isa kan biroorraa addaan baasanii hubachuuf akkasumas, bu'uura yaada kanaan barattoonni ciicata argatanii shaakala gilgaalaa gahaa ta'e gaggeessuuf rakkoo waan ta'eef qopheessitoota kitaabilee kanneeniin itti yaadamee irratti hojjetamuu qaba.
- ❖ Haalli walsimannaan qabiyyee hennaa meeshaalee sirna barnootaa[silabasii, Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo] keessatti qabu kan kutaa 11^{ffaa} keessatti kan fooyyee qabu yoo ta'ellee kan kutaa 12^{ffaa} keessatti garuu boqonnaatii boqonnaatti bifa walfakkeenya qabuun dhiyaachuu dhabuun walharcaasuu qofa osoo hintaane gooroowwan akkasumas, akaakuuwwan dhiyaatanii jiran meeshaalee barnootaa sadan keessattuu walsimee waan hindhiyaanneef qopheessitoota meeshaalee barnootaa kanneeniin itti yaadamee sirrachuu qaba.
- ❖ Qabiyyeen caaslugaa dhiyaatu kamuu iftoomina qabaachuun fedhii barattoonni barachuuf qaban hawwachuu keessatti shoora olaanaa qaba. Kun ta'ee garuu haala dhiyeenya hennaa kitaabilee kanneen keessa jiraniin moggaasni maqaa gooroowwan hennaa ammeennaafi dabrennaa akka hennaa duranaatti akaakuuwwan isaaniirraa kan adda isaan taasisu moggaasa gooroo dhabuun isa kamtu kamiif akka dhaabbate adda baasuuf nama rakkisa. Kanaafuu, qaamni kitaabilee kanneen qopheessu moggaasa sirrii maqaa gooroo dabrennaa/past tensefi moggaasa maqaa akaakuudhuma hennaa kanaa kan ta'e dabrennaa/simple past tense akkasumas, ammeenna/present tensefi ammeenna/simple present tense jedhu yaada keessa galchuun moggasa sirrii/malu kennuun murteessaadha. Gama birootiin sababa gosoota hennaa sirnaan addaan baasuu dhabuurraan kan ka'een Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti gochaalee

hennaa qaatee baaqqee/simple past tense/ agarsiisu akka raawwima ammeennaa agarsiisuutti dhiyeessuun rakkoo isa birooti. Kana malees, tajaajila dhamjechoonni hennaa agarsiisan qaban Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti dhiyeessuuf yaaliin taasifame gaarii ta'us, latii{-a/-i/-u} gochaa hindabarre/imperfective aspectfi latii{-e'n} ammoo gochaa darbe/perfective aspect agarsiisa jechuun duuchaatti karaa iftoomina hinqabneen dhiyeessuurra tokko tokkoo akaakuuwwan hennaa keessattiifi ramaddiiwwan sadan qeenxee fi danuu keessatti bifa akkamii qabaachuun dhiyaachuun akka qaban eeruun dhimma murteessaadha.

- ❖ Caaslugni tokko wayita dhiyaatu maleenyota jiran keessaa kanatu caala kan jedhu jiraachuun baatus haala qabatamaa qabiyyee sanaa bu'uureffachuun akka dhiyaachuun qabu beekamaadha. Haaluma kanaan yaadrimee qabiyyee dhiyaatu jalqabarra fiduun(maleenya didaaktiivii) ykn yaadrimee qabiyyee dhiyaatu xumurarra fiduun(maleenya indaaktiivii) kallattii bu'uuraa barattoonni ka'umsa godhachuun shaakala garagaraa ittiin gaggeessan ta'ee osoo jiruu Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti akaakuuwwan hennaa saddeet(8) dhiyaatanii jiran keessaa kan maleenya jiru hordofuun dhiyaatan afur(4) yoo ta'an[raawwima ammeennaafi dabrennaan maleenya didaaktiivii, murannaafi murannaalaan ammoo maleenya indaaktiivii] hordofuun kan dhiyaatan yoo ta'u, gosoonni hennaa arfan hafan garuu[ammeennaa, amsiqaa, raawwima dabrennaafi tarsiqaan] akkasumas, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} fi Qajeelcha Barsiisaa kutaalee lameenii keessatti maleenya kamiyyuu osoo hinhordofiin bifa gilgaalaan qofa kan dhiyaatan ta'uun hojii irratti xiyyeeffatamee hojjetamuu qabu ta'uu agarsiisa.
- ❖ Shaakalli gilgaala adda addaa, qabiyyee kitaaba tokko keessatti dhiyaatu tumsuuf gahee guddaa qaba. Kun ta'ee garuu, Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti akaakuuwwan hennaa dhiyaatan saddeetiif(8) gosti gilgaalaa tokko tokko qofti dhiyaachuun, kana malees kan kutaa 12^{ffaa} keessatti akaakuuwwan hennaa dhiyaatan afuriif(4) bakka tokkotti walitti qabuun gilgaala tokko qofa dhiyaatee jiru waliin walbira qabamee yoo ilaalamu kan fooyyee qabu fakkaatus, shaakala gilgaalota adda addaa qopheessuun gahumsa barattootaa cimsuuf xiyyeeffannoon kenname laafaa waan ta'eef , kana malees, shaakalli gilgaala dabalataas qajeelcha barsiisaarratti waan hinhammatamneef qopheessitoonni kitaabilee kanneenii dhimma kanarrattis xiyyeeffannoon hojjechuun qabu.

- ❖ Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee hennaa ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti walitti fufinsiifi dagaaginni boqonnaatii boqonnaatti jiru ija yaada hayyootaa jiruun yoo madaalamu tokko tokkorratti bu'uureffatee dhiyaachuun fooyyee qabaatus Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti garuu akaakuuwwan hennaa dhiyaatan muraasa ta'uurra darbee warreen dhiyaataniyyuu boqonnaa tokko qofa jalatti sunuu bifa gilgaalaan qofa waan dhiyaataniif walitti fufinsaas ta'e dagaaginni qabiyyee waan hinjirreef kunis qopheessitoota kitaabilee kanneeniin itti yaadamee irratti hojjetamuu qaba. Gama birootiin walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kutaa gara kutaatti jiru ilaalchisees qabiyyeen hennaa Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti argaman saddeet(8) [ammeennaa, raawwima ammeennaa, amsiqaa, dabrennaa, raawwima dabrennaa, tarsiqaa, murannaafi murannaalaa] keessaa kan Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti deebi'ee dhiyaate[ammeennaa, amsiqaa, dabrennaafi tarsiqaa] qofa yoo ta'an warreen dhiyaatan kunis ofdanda'anii bifa gabbina yaadaa qabaniin osoo hintaane bifa gilgaalaan qofa bakka tokkotti walitti qabamuun waan dhiyaataniif walitti fufinsaas ta'e dagaaginni kutaa gara kutaatti jiru caalmaatti rakkoo waan qabuuf qopheessitoota kitaabilee kanneeniin irra deebi'amee ilaalamuun fooyya'uu kan qabu ta'uu namatti agarsiisa.

Walumaagala, sakatta'a Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Bara 2005 qophaa'an irratti unkaafi caasaa hennaarratti akaakuuwwan hennaa dhiyaatan unkaan tumsamuu dhabuun, walsimannaan meeshaalee sirna barnootaa, iftoominni haala dhiyeenyaa, maleenyi dhiyeenyaa, tooftaaleen dhiyeenya gilgaalotaa, kana malees, walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee hennaa hanqina guddaa akka qabu argannoo argameefi yaada furmaataa kanaa olitti kennamerraa hubachuun nidanda'ama. Hanga qopheessitoonni kitaabilee kanneenii ykn Biirtoon Barnoota Oromiyaafi qaamni dhimmi kun isaan ilaallatu hanqinoota mul'atan hubatanii furmaata itti kennanittimmoo, barsiisonni M/B/Qophaa'ina Hindee kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Afaan Oromoo barsiisan bu'aa qorannoo kanaarratti hundaa'anii qabiyyee hennaa akka barsiisan jechaa ogeeyyiin barnootaa bu'aa qorannoo kanaa bu'uureffachuun qorannicha akka hojiitti jijjiiramu waliin haatumsinuun dhaamsa qoratichaa isa goolabaati.

Wabii/References

- Abarraafi kaawwan.(1995).*Caasluga Afaan Oromoo*. (Max.1^{ffaa}, Jildii 1). Finfinnee: Gumii
- Qormaata Afaan Oromootiin Komishinii Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa.
- Addunyaa Barkeessaa .(2011). *Akkamtaa. Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee.
- Addunyaafi kaawwan.(2007).*Barnoota Afaan Oromoo kitaaba Barataa kutaa 11*^{ffaa}(Max.2^{ffaa}).
- Kampaalaa: MK Publisher Ltd.
- Addunyaafi kaawwan.(2007). *Barnoota Afaan Oromoo kitaaba Barataa kutaa 12*^{ffaa}(Max.2^{ffaa}).
- Kampaalaa: MK Publisher Ltd.
- Beekamaa Likkaasaa.(1996). *Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Artistik.
- Brown H. D.(2007). Principles of Language Learning and Teaching.
- Creswell, J.(2012:19). *Educational Reaserch: Planning, Conducting And Evaluating QuantitativeAnd Qualitative Reaserch*(4th ed.). Boston: Pearson Education Inc.
- Dublin, F. and Olishtain, E.(1986).*Course Design: Developing ProgramsAnd Materials For Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darribaw kaasahuun.(2007). *Qaaccessa Qindaa'inaafi Maleenya Caaslugaa Kitaaba Barattoota A/Oromoo kutaa 12*^{ffaa}.*Finfinee*.
- Dastaa Dassaalany.(2013). *Bu'uura Qorannoo*(Max. 2ffaa). Finfinnee: Mana Maxxansaa Faaristi.
- Dirribaa Dabalee.(2008). *Xiinxala Qabiyyee Caaslugaa Kitaaba Barataa Kutaa 11fi 12*: Walitti Fufinsaafi Dagaagina Irratti Xiyyeeffachuun. Finfinnee:(Waraqaa Qorannoo MA Kan Hin Maxxanfamne).

Eastwood, J.(2002). *Oxford Practice Grammar With Answers*(2nd ed.). New York: Oxford University Press.

Filee Jaalataa.(2015). *Seerluga Oromoo*.(Max.1st). Finfinnee: Mana Maxxansaa Raajii.

Fikremariam Daba.(2007). *Sakatta'a Onneessa Barattoonni Sadarkaa 2ffaa Afaan Oromoo Barachuuf Qaban*. AAU: Unpublished MA Thesis.

Geetaachoo Rabbirraa.(2009).*Furtuu*.(Max.7^{ffaa}).Addis Ababa:Kuraz International Publishing Enterprise.

Gaaddisaa Abdii.(2016). *Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Silabasii, Kitaaba Barataafi QajeelchaBarsiisaa Barnoota Afaan Oromoo: Kutaa 10ffaa Irratti Xiyyeeffatee*. Finfinnee: (Waraqaa Qorannoo Kan Hinmaxxanfamne).

Hiikaa Faqqedeefi Taatek kabbadaa.(1998). *Maleenya Afaan Lammaffaa Barsiisuu*. Moojulii Hinmaxxanfamne. Yunivarsiitii Jimmaa.

JiraJabessa .(2017). *Advanced English GrammarUsage*. Addis ababa: Ilsaba Publishing Plc.

Martinet,V.and Thomson, J.(1990). *A Practical English Grammar*(Fourth Edition).New York: Oxford University press.

Ministry of Education.(2005). *Curriculum Frame Work For Ethiopian Education*(Grade 9-12).

Mitikkuu Dibbeessaafi Tashoomaa Egeree.(1992). “*Seerluga Afaan Oromoo*.” OrLa114, (H.2^{ffaa})

Barnoota Fagoo. Dhaabata Mala Qunnamtii Giddu-galeessaa. Ministeera Barnootaa.

Negussie Abebe.(2002). *English Noteswith Revision Exercises and Punctuation*(5thEdition).Addis Ababa: Commercial P.E.

Nunan, D.(1989). *Designing Task for Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nunan, D.(1990). *Second Language Teacher Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O' Grady, W.(1989). *Contemporary Linguistics*. New York: St Martin's Press.
- Richards, J. C.(2001). *Curriculum Development in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards and Rogers.(2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richard and Renandya.(2002). *Methodology in Language Teaching*. Cambridge: University press
- Stern, H.(1992). *Issues And Options In Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Takele Legesse.(2008). *Extreme Series English Grade 5-8*. Addis Abeba: Mega Publishing and Distribution Pvt.Ltd.Co.
- Tewodros Kore .(2006). *Top English for Grades 9and10*. Addis Ababa:HK Publishing PLC.
- _____(2009).*Mega Book of Modern English Grammar*. Addis Ababa: Mega Publishing and Distribution Pvt.Ltd.Co.
- Thornbury, S.(2000). *How To Teach Grammar*. Harlow: Longman.
- Tsiggee Bayeechaa .(2009). *Xiinxala Walsimannaa Qabiyyee Silabasii, Kitaaba B/taafi QajeelchaB/saa Barnoota A/Oromoo Kutaa 9^{ffaa} Irratti Xiyyeeffachuun*. Finfinnee.(Waraqaa Qorannoo Kan Hinmaxxanfamne)
- Yaadasaa Tolasaa .(2008). *Malleen Qorannoo Waliigalaa*. Finfinnee: Mana MaxxansaaFaaristii.
- Ur, P.(1995). *A Course in Language Teaching*.Cambridge: Cambridge University Press.

Dabalee A

Cuunfaa Sakatta’a Kitaabilee Wabii Adda Addaarraa Gosoota Henna Hunda Tokko kan B irooraa Addaan Baasanii Ibsuuf Unkaa/Form Hennaalee Adda Bahan

Gabatee(1) Cuunfaa Sakatta’a Kitaabilee Wabii Adda Addaarraa Gosoota Henna Hunda Tokko Kan Birooraa Addaan Baasanii Ibsuuf Unkaa/Form Hennaalee Adda Bahan

Lak	Gosoota henna/kinds of tense	Unkaa Henna/Form of tense
I	Henna Ammaa/Present Tense	
1.1	Ammee Baaqxee	Latii[ni/nan/hin] + hundee xumura muummee + latii {-a/-i/-u/ø} ta’a.
1.2	Raawwima Ammeennaa	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø} + Hundee xumura tumsii + latii{-a/-i/-u} ta’a.
1.3	Amsiqaa	Hundee xumura muummee + latii{-aa}+ hundee xumura tumsii + latii{-a/-i/-u/ø} ta’a.
II	Henna Darbe/Past Tense	
2.1	Qaatee baaqxee	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø} ta’a.
2.2	Raawwima Dabrennaa	Hundee xumura muummee + latii{-e/ø}+ hundee xumura tumsii + latii{-e/ø} ta’a.
2.3	Tarsiqaa	Hundee xumura muummee + latii{-aa} + hundee xumura tumsii + latii{-e/ø}ta’a.
III	Duranaa/Future tense	
3.1	Murannaa	Hundee xumura muummee +latii{-f/-fan}+hundee xumura tumsii [jir-]+latii{-a/-i/-u}ta’a.
3.2	Murannaalaa	Latii ni/nan + Hundee xumura muummee + latii{-a/-i/-u} + xumura tumsii[ta’a] jedhudha.

Dabalee B

Sakatta'a Silabasii Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Irraa Akaakuuwwan Hennaafi Malleen Baruufi Barsiisuu Isaaniirratti Ragaa Argame.

T. L	Gosa hennaa	Kutaa 11 ^{ffaa}	Boq	Fuula	Mala baruufi barsiisuu
1.	Ammeennaafi raaw. ammeennaa		8	77	Hennaa ammeennaafi raaw. ammeennaa hima keessa galchuun fakkeenya gahaa kennuun akka shaakalan taasisuu.
2.	Amsiqaa		9	79	Hennaa amsiqaa hima keessa galchanii akka barreessan gochuu.
3.	Dabrennaafi raaw. dabrennaa		10	80	Hennaa dabrennaafi raaw. dabrennaa hima keessa galchuun akka barreessan taasisuu.
4.	Tarsiqaa		11	83	Hennaa tarsiqaa hima keessa galchuun akka barreessan gochuu.
5.	Murannaa		12	85	Hennaa murannaa hima keessa galchanii akka barreessan taasisuu.
6.	Murannaalaa		13	86	Hennaa murannaalaa hima keessa galchanii akka barreessan taasisuu.

T. L	Gosa hennaa	k.12 ^{ffaa}	Boq	Fuula	Mala baruufi barsiisuu
1.	Ammeennaa, amsiqaa fi raaw. ammeennaa		2	96	Hennaa ammeennaa, amsiqaa fi raaw. ammeennaa hima keessa galchanii akka barreessan shaakalsiisuu.
2.	Dabrennaa, tarsiqaa fi raaw. dabrennaa		3	97	Hennaa dabrennaa, tarsiqaa fi raaw. dabrennaa hima keessa galchuun akka barreessan taasisuu.
3.	Murannaafi murannaalaa		4	99	Hennaa murannaafi murannaalaa hima keessa galchanii akka barreessan taasisuu.

Dabalee C

Ragaa Walsimannaa Qabiyyeen Henna Silabasii, Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} Keessatti Qabu Sakatta'a Taasifamerraa Argame.

T.L	Gosoota henna	Silabasii kutaa 11		Silabasii kutaa 12		KBAO kutaa 11		KBAO kutaa 12		QBAO kutaa 11		QBAO kutaa 12	
		Boq.	Fuula	Boq.	Fuula	Boq.	Fuula	Boq.	Fuula	Boq.	Fuula	Boq.	Fuula
1.	Ammeennaa	8	77	2	96	8	119	3	33	8	91	-	-
2.	Raaw. ammeennaa	8	77	2	96	8	121	-	-	8	91	-	-
3.	Amsiqaa	9	79	2	96	9	133	3	33	9	98	3	31
4.	Dabrennaa	10	80	3	97	10	140	3	33	10	103	-	-
5.	Raaw. dabrennaa	10	80	3	97	10	141	-	-	10	103	3	31
6.	Tarsiqaa	11	83	3	97	11	149	3	33	11	109	-	-
7.	Murannaa	12	85	4	99	12	163	-	-	12	118	3	31
8.	Murannaalaa	13	86	4	99	13	174	-	-	13	125	-	-

Dabalee D

RagaaSakatta'a Unkaa HennaailaalchiseeArgame

T.L	Gosoota hennaa	Kutaa 11 ^{ffaa}	Boq.	Gil.	fuula	Unkaa qabaachuu ilaalchisee		Ibsa
						Kitaaba b/taa	Qajeelcha b/saa	
I	Ammeennaa							
1.1	Ammeennaa		8	7A-7E	119	×	×	
1.2	R/Ammeennaa		8	8A	121	×	×	
1.3	Amsiqaa		9	10	133	×	×	
II	Dabrennaa							
2.1	Dabrennaa		10	8A	141	×	×	
2.2	Raw. Dabrennaa		10	8A	141	×	×	
2.3	Tarsiqaa		11	8	149	×	×	
III	Duranaa							
3.1	Murannaa		12	10	163	×	×	
3.2	Murannaalaa		13	9	174	×	×	

T.L	Gosoota Hennaa	k.12	Boq	Gil	Fuula	Unkaa qabaachuu ilaalchisee		Ibsa
						Kitaaba b/taa	Qajeelcha b/saa	
I	Ammeennaa							Gosoonni hennaa kunneen marti yaadannoo
1.1	Ammeennaa		3	5	33	×	×	
1.2	Amsiqaa		3	5	33	×	×	
II	Dabrennaa							gabaabaa waliin gil. tokko qofa jalatti argamu.
2.1	Dabrennaa	3		5	33	×	×	
2.2	Tarsiqaa	3		5	33	×	×	

Dabalee E

Xiinxala Haala Qophii Maleenya Didaaktiivii Ykn Indaaktiiviin Dhiyaachuu Akaakuuwwan Henna
Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo (Kutaa 11fi 12)Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo Kutaa 11^{ffaa}

T.L	Gosa Henna	Boq	Gil	Fuul.	Maleenya Ittiin Dhiyaate			
					Kitaaba b/taa keessatti		Qajeelcha b/saa keessatti	
					didaaktiivii	Indaaktiivii	didaaktiivii	Indaaktiivii
I	Ammeennaa							
1.1	Ammeennaa	8	7A	119	×	×	×	×
1.2	Raw. Ammeenna	8	8A	121	✓	×	×	×
1.3	Amsiqaa	9	10	133	×	×	×	×
II	Dabrennaa							
2.1	Dabrennaa	10	8A	140	✓	×	×	×
2.2	Raw. Dabrennaa	10	8A	141	×	×	×	×
2.3	Tarsiqaa	11	8	149	×	×	×	×
III	Duranaa							
3.1	Murannaa	12	10	163	×	✓	×	×
3.2	Murannaalaa	13	9	174	×	✓	×	×

Kitaaba Barataa fi Qajeelcha Barsiisaa A/Oromoo Kutaa 12^{ffaa}

T.L	Gosa Henna	Boq	Gil	Fuula	Maleenya Ittiin Dhiyaate			
					Kitaaba b/taa keessatti		Qajeelcha b/saa keessatti	
					didaaktiivii	Indaaktiivii	didaaktiivii	Indaaktiivii
I	Henna Ammaa							
1.1	Ammeenna	3	5	33	×	×	×	×
1.2	Amsiqaa	3	5	33	×	×	×	×
II	Henna Darbe							
2.1	Dabrenna	3	5	33	×	×	×	×
2.2	Tarsiqaa	3	5	33	×	×	×	×

Dabalee F

Bu'aa Sakatta'insa Kitaabaa Walitti Fufinsa Qabiyyee Henna Ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti Boqonnaa Gara Boqonnaatti Jiru.

T. L	Gosoota Henna	Kutaa 11 ^{ffaa}	Boqonnaa																	
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	Ammeennaa								×											
2.	Raaw.Ammeennaa								×											
3.	Amsiqaa									×										
4.	Dabrennaa										×									
5.	Raaw.Dabrennaa										×									
6.	Tarsiqaa											×								
7.	Murannaa												×							
8.	Murannaalaa													×						

[illegible]

Dabalee G

Bu'aa Sakatta'insa Kitaabaa Walitti Fufinsa Qabiyyee Hennaa Ilaalchisee Kitaaba Barataa A/Oromoo Kutaa Gara Kutaatti Jiru (Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa}).

T.L	Gosoota Hennaa	Kutaa 11 ^{ffaa}		Kutaa 12 ^{ffaa}	
		Boqonnaa	Fuula	Boqonnaa	Fuula
1.	Ammeennaa	8	119	3	33
2.	Raaw.Ammeennaa	8	121	×	×
3.	Amsiqaa	9	133	3	33
4.	Dabrennaa	10	141	3	33
5.	Raaw.Dabrennaa	10	141	×	×
6.	Tarsiqaa	11	149	3	33
7.	Murannaa	12	163	×	×
8.	Murannaalaa	13	174	×	×

Dabalee H

**KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII
YUNIVARSIITII ADDIS ABABAA**

Afgaaffii Barsiisotaaf Dhiyaate: Kabajamtoota barsiisotaa, Kaayyoon gaafannoo kanaa qorannoo mata-dureen isaa “Unkaafi caasaa hennaa barnoota A/O kitaabilee b/taa k.11^{ffaa} fi 12^{ffaa} B.2005 qophaa’an keessatti haala dhiyaannaa isaanii sakatta’uun ibsuurratti,” odeeffannoo argachuuf kan yaadamedha. Odeeffannoo isin kennitan ammoo hojii qorannoo kanaa waan gabbisuuf yaada irratti waliif galtan akkaatadhuma gaafannoo afaanii gaafatamtaniin ofqusannaa tokko malee yaada keessan akkaibsitan kabaja waliin isinan gaafadha.

1. Kitaabilee b/taa kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti caaslugni dhiyaate maalfaati ? Caasluga dhiyaateKeessaa hennaan akkamiin dhiyaatee jira?_____
2. Akaakuuwwan hennaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatanii jiran walsimannaan isaan silabasii, KBAOfi QBAO keessatti qaban maal fakkaata?_____
3. Akaakuuwwan hennaa barsiiftu caasaafi unkaan akka waltumsanitti nidhiyeessitaa? Eeyyee/Lakki. Maaliif?_____
4. Akaakuuwwan hennaa wayita barsiiftu tajaajila tokko tokkoon latiilee gosoota hennaa kanneen irratti fufamanii jiranii qaban addaan baaftee ni ibsitaa? Eeyyee/Lakki.Maaliif? _____
5. Gosoota hennaa ibsuuf haalli ittiin dhiyaate hangam iftoomina qaba? Yoo hinqabu ta’e maaliif?_____
6. Akaakuuwwan hennaa dhiyaatanii jiran mala indaaktiiviimoo didaaktiiviin dhiyaatan? _____
7. Gilgaalonni madaallii dhiyaatanii jiran kan barattoota keessatti fedhii uumaniifi kan hubannoosaanii cimsanidhaa?_____
8. Walitti fufinsiifi dagaaginni akaakuuwwan hennaa boqonnaa boqonnaatti akkasumas,Kutaatii gara kutaatti yoo cehu maal fakkaata?_____

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras yunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf kan hindhiyaatiin ta'uusaa akkasumas, kitaabileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessaafi alaatti sirnaan kanan fayyadamee jiru ta'uu mallattoo koo waliin mirkaneesseera.

Maqaa - Margaa Hinkoosaa Filaatee

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Ani Dr. _____ barataan kun hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uusaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____